

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ

ՆԵՄԵՍԻՈՍԻ «ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴՈՅ» ԵՐԿՐ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Քանալի բառեր՝ մարդու բնություն, բնափիլիսոփայություն, բժշկագիտություն, միջնադար, բնագիր, Գրիգոր Նյուսացի, Հովհան Որոտնեցի, Հովհաննես Երզնկացի:

Միջնադարի ամբողջ ընթացքում գիտության զարգացման համար մտահոգ այրերը ջանում էին համակարգել և ամբողջացնել նախորդ հարյուրամյակներում կուտակված գիտելիքները՝ ստեղծելով հանրագիտարանային բնույթի ստեղծագործություններ, որոնք հակիրճ ներկայացնում էին անտիկ մշակույթի գիտափիլիսոփայական հիմնական մոտեցումները:

Հայաստանում ևս այս շրջանը նշանավորվեց հին գիտելիքի հենքով ազգային մշակույթի ստեղծմամբ: «Բնական գիտությունների զարգացումն իր հետ բերում էր ընդհանրապես մտածողության բնականացում և բանականացում: Եվ հայ իմաստասերները տեսական որևէ հարց քննարկելիս, լինի դա բարոյագիտական, թե սոցիալ-քաղաքական, փիլիսոփայական, թե աստվածաբանական, գրեթե առանց բացառության, կարևոր տեղ էին տալիս բնական-բնագիտական փաստերին, իրենց հարցադրումները փորձում էին հիմնավորել բնության օրենքներով, օգտագործել բնագիտական նոր գիտելիքները»¹: Ընդհանրապես, միջնադարյան (այդ թվում հայ) գիտական մտածողության բնորոշ գծերից է բնական գիտությունների և փիլիսոփայության փոխադարձ կապը: Այսպես, Ե. դարի հայ փիլիսոփաների երկերն ակնհայտորեն ի ցույց են դնում դրանց հեղինակների ընդարձակ ծանոթություններն իրենց ժամանակի բնափիլիսոփայական, բնագիտական-կենսաբանական, ինչպես նաև բժշկական գիտություններին: Եվ հետագայում նույնպես, հայ ինքնատիպ մշակույթի բոլոր բնագավառների ու մասնավորապես բնագիտության և բժշկության զարգացման ընթացքի վրա զգալի ներգործություն է ունեցել փիլիսոփայությունը: Այս առումով հայ միջնադարյան գիտության զարգացման համար առանձնահատուկ դեր ունեն հունարենից հայերեն թարգմանված երկերը, հատկապես, եկեղեցու հայրերի հեղինակած, որոնք ձևավորվել են անտիկ մշակույթի շրջանակներում՝ օգտագործելով վերջինիս ձևերն ու մեթոդները: Հայրաբանական գրականությունը աշխարհիկ մշակույթը մեկնաբանում էր քննական և համեմատա-

¹ **Հ. Ղ. Միրզոյան**, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երևան, 1983, էջ 20-21:

կան մեթոդով: Հենց այսպիսի եղանակով ստեղծված մի արժեքավոր աշխատություն է Նեմեսիոս Եմեսացու (Գ. դար) «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկը², որը միջնադարում վերագրվել է Գրիգոր Նյուսացուն: Կիրառելով ինչպես անտիկ փիլիսոփաների և գիտնականների, այնպես էլ եկեղեցու հայրերի՝ գիտություն մեջ ներդրած լավագույն ավանդույթները, Նեմեսիոսը փորձել է վաղ բյուզանդական շրջանի փիլիսոփայությունն ու բնագիտական գիտելիքը միաձուլել քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ և համակարգել մարդու մասին հայտնի ուսմունքները:

«Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկը չափազանց կարևոր դեր է խաղացել նաև հետագայում սկզբնավորված հայ ինքնուրույն բժշկաբնագիտական մատենագրության զարգացման, ճիշտ ընկալման և գնահատման համար: Որպես տեսական հիմնավոր գիտելիքների աղբյուր, այն հաճախ է հայտնվել հայ բժշկապետների ուշագրության կենտրոնում և լրացրել գործնական բժշկությունը վերաբերող մատյանները, ինչպես վաղ շրջանում, երբ կատարվել է երկի հայերեն թարգմանությունը, այնպես էլ ուշ միջնադարում՝ խնամքով և ճշգրտորեն ընդօրինակվելով տարբեր գրիչների ջանքերով:

Նեմեսիոս Եմեսացու երկի հայերեն թարգմանության բժշկագիտական նշանակությունը չէր նվազում նաև ուշ շրջանում, «քանի որ շնորհիվ միջնադարյան բժիշկների էմպիրիզմի, ֆիզիոլոգիան ոչ մի առաջընթաց ի հայտ չէր բերում, և Նեմեսիոսը երկար ժամանակ այս գիտական ոլորտում միակ հեղինակությունն էր»³: Նմանատիպ կարծիք է հայտնում նաև Ավ. Գ. Տեր-Պողոսյանը. «Նեմեսիոսի այս գրվածքը, որ նման հարուստ բովանդակություն ունի և ներկայացնում է մարդու անատոմիան, ֆիզիոլոգիան, ինչպես և հոգեբանությունը՝ ժամանակի գիտության համաձայն, պետք է որ շատ կարևոր նշանակություն ունեցած լինի մեր գիտական գրականության մեջ: Մեզ հայտնի է միայն մարդու անատոմիան ու ֆիզիոլոգիան, որ թարգմանվելուց հետո ամենայն հավանականությամբ որպես դասագիրք է ծառայել հայ դպրոցներում և դարերով սնունդ եղել հայ ընթերցողներին: Ուրիշը, ո՛չ նրանից առաջ, և ո՛չ էլ նրանից հետո ամբողջ երեք դար, մեր գրականությունը չի ունեցել: Նույնպիսի նշանակություն է ունեցել անշուշտ և Նյուսացու աշխատությունը, և երևի այդ է պատճառը, այլև այն հանգամանքը, որ Նյուսացին որպես Կեսարացու եղբայր՝ ավելի հայտնի ու հարգի է եղել հայերի մեջ, քան Նեմեսիոսը, ուստի և

² Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացու Յաղագս բնութեան մարդոյ, Վենետիկ, 1889 (այսուհետ՝ շարադանքի մեջ՝ Նեմ.):

³ Л.А. Оганесов, «Медицина и врачи в Армении в древности и в средние века» (գեկուցում՝ կարդացված Կայսերական տաբեկան հանդիսավոր նիստում), *Кавк. Медиц., Общество*, 2-ого мая, 1913 г., с. 8-9:

սրա գրվածքը Նյուսացուն են վերագրել, լավագույն դեպքում այդ երկու գրվածքները շփոթել են միմյանց հետ»⁴:

Իսկապես, բնագրի գրչագրերի մեծ քանակը և բազմաթիվ այլ ձեռագրերում «Բնութեան» առանձին հատվածների և նույնիսկ ամբողջական գլուխների մեջբերումը, բազմաթիվ լուծմունքներն ու մեկնությունները խոսում են այն մասին, որ այս երկը մի տեսակ մարդաբանության դասագիրք էր միջնադարյան Հայաստանում: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ թարգմանության համար ընտրվել էր այդպիսի նեղ մասնագիտական բովանդակությամբ մի գիրք, որը կարող էր հետաքրքրություն ներկայացնել հիմնականում բժիշկների համար: Միջնադարյան հայ բժիշկները շեշտված պրակտիկներ էին, և խուսափում էին սեփական դիտարկումներն անել տեսական բժշկության ոլորտում: Մարդու մասին տեսական գիտելիքների այս ամբողջական, համակարգված, մեծաքանակ մեջբերումներով հագեցած շտեմարանը պարզապես գտածո էր նրանց համար:

Ընդհանրապես, միջնադարյան մատենագրական ժառանգությանը բնորոշ են բազմաթիվ, բազմահեղինակ և բազմաբովանդակ մեջբերումները: Յուրաքանչյուր հեղինակ փորձում է ներկայացնել իրենից առաջ ստեղծված բնագրերի հարասացությունների ամբողջությունը՝ նպատակ ունենալով պահպանել դրանք ապագայի համար: Դրանցում հատկապես կարևոր է յուրաքանչյուր օգտագործված բնագրի ճշգրիտ վերականգնումն ու վերաիմաստավորումը, դրա նախնական բովանդակության պահպանումն ու հետագա մեկնությունները: Իսկ Նեմեսիոսի երկն ինքնին մեծաքանակ մեջբերումների և դրանց ձևավորած խտացված գիտելիքի հավաքատեղի է, որտեղ դրանց հեղինակները ներկայացված են հանվան է, նաև նրանք, որոնց աշխատանքները կորսված են:

«Բնութեան» երկի ազդեցությունը հայ հեղինակների վրա տեսանելի է դեռևս նախքան նրա Ը. դարում արված հայերեն թարգմանությունը: Օրինակ, Պետրոս Սյունեցի եպիսկոպոսը կամ Պետրոս Քերթովը, որն ապրել է Զ. դարի կեսերին, իր «Հարցմունք յաղագս մարմնաւորութեանն Տեառն զանազանք՝ Վաչագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի և իմաստասիրի» երկով ներկայանում է ակնհայտորեն քաջատեղյակ ոչ միայն հույն փիլիսոփայությանը, այլև հույն գիտությանն՝ ընդհանրապես, և հույն բժշկական-կենսաբանական գիտություններին՝ մասնավորապես⁵: Գ. Տեր-Մկրտչյանը նկատում է, որ նա ծանոթ է նաև Գրիգոր Նյուսացու «Ի մարդոյն կազմութիւնն տեսութիւն» և Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատություններին:

⁴ Ավ. Գ. Տեր-Պողոսյան, Բիոլոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարը, Երևան, 1960, էջ 198:

⁵ Ավ. Տեր-Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 132-134, տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչեան, Պետրոս Սյունեաց եպիսկոպոս, Վաղարշապատ, 1902, էջ 3-5:

Այսպես, ժէ. հարցման մեջ «Եւ վասն մարդոյն ուսիր ի մարդոյ կազմութեան եւ բնութեան» պատասխան խոսքերը նա իրավամբ ակնարկ է ընդունում հիշյալ գրվածքների մասին⁶: Ավ. Տեր-Պողոսյանը մեջբերում է «սրտմտութեան» սահմանումը, որտեղ Պետրոս Այունեցին բառացիորեն կրկնում է Նեմեսիոսին՝ «Եւ բարկութիւն եռանդն է զսրտին արեանն ի վերածխութենէ մաղձոյ»⁷: Հմմտ.՝ Նեմեսիոսի մոտ. «Սրտմտութիւն է եռանդն շուրջ զսրտին արեանն ի վերածխութենէ մաղձոյ կամ ի պղտորմանէ եղեալ» (Նեմ. էջ 98 / 19.[1]⁸): Դավիթ Անհաղթն (է. դար) այս նույն սահմանումը տալիս է ավելի հակիրճ. «Բարկութիւն է եռանդն զսրտին արեանն»⁹:

Դավիթ Անհաղթն ու Նեմեսիոս եմեսացին նույն կերպ են սահմանում նաև մարդուն՝ հնարավոր է, դարձյալ օգտվելով նույն աղբյուրներից (հիշենք, որ Դավիթ Անհաղթի երկերը ևս գրվել են հունարեն, և դրանց ու Նեմեսիոսի հայերեն թարգմանությունների բառապաշարի նմանությունը նույնքան ուշագրավ է, որքան բովանդակային առնչությունները. երկուսն էլ հունաբան թարգմանահիշների ձեռքի գործ են). «Մարդ է կենդանի բանաւոր, մահկանացու, մտաց և մակացութեան (մի տեղ էլ՝ հանճարոյ) ընդունակ»¹⁰: «Ասելով կենդանի, զատոյց յայնց, որք ոչ են կենդանի... ասելով բանաւոր, որոշեաց յանբանիցն, իսկ մահկանացուն՝ յանմահիցն, իսկ մտաց և մակացութեան ընդունակ ասելով, որոշեաց զնա յաներևութից և յանմահկանացուաց արարածոց, որք և յաւերժական հարսունք անուանին, որք և բնութեամբ ունին զգիտութիւն և ոչ ուսանելով, բայց միայն մարդն բնաւորեցաւ ընդունել ըստ ազգողականին զգիտութիւն»¹¹: Նեմեսիոսի երկում այս սահմանումը հետևյալ տեսքն ունի. «Վասն որոյ եւ զմարդն սահմանեն՝ կենդանի բանաւոր, մահկանացու, մտաց եւ մակացութեան ընդունակ: Կենդանի, վասն զի եւ մարդն էութեամբ է շնչաւոր եւ զգայական: Քանզի այս է սահման կենդանւոյն: Իսկ բանաւոր, զի որոշեսցի յանբանիցն: Եւ մահկանացու, զի զատցի յանմահիցն կենդանեաց: Իսկ մտաց եւ մակացութեան ընդունակ, վասն զի ի ձեռն ուսմանց առլինին ի մեզ արուեստք եւ մակացութիւնք, ունին եւ զաւրութիւն ընդունական եւ մտաց եւ արուեստից, իսկ զներգործութիւնն՝ ստացեալ յուսմանց: Եւ ասեն զայս առդնել ի սահմանն

⁶ Ավ. Տեր-Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 133-134, Գ. Տեր-Մկրտչեան, նշվ. աշխ., էջ 3-5:

⁷ Տե՛ս Ավ. Տեր-Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 134:

⁸ Այս կերպ նշում ենք նաև շուտով հրատարակվելիք մեր պատրաստած բնագրի գրվածք և պարբերությունը:

⁹ Դավիթ Անյաղթ, *Սահմանք իմաստասիրութեան*, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1960, էջ 62: Քեպեա միտքն ի սկզբանէ Արիստոտելինն է՝ ὄργη τί ἐστίν· ὁ μὲν γὰρ ὄρεξις ἀντιλυπήσεως ἢ τι τοιοῦτον, ὁ δὲ ζέσις τοῦ περὶ καρδίας αἵματος καὶ θερμοῦ. (Arist. *De anima* 403.a.30): Եվ ամենայն հավանականությամբ նրանք երեքն էլ օգտվել են այս սկզբնաղբյուրից:

¹⁰ Դավիթ Անյաղթ, *Սահմանք իմաստասիրութեան*, էջ 26, 36:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 36:

յետոյ, ամբողջ գորով եւ առանց այսորիկ սահմանին, այլ վասն զի եւ հարսունս եւ այլս ոմանս ազգս դիւաց ասեն ոմանք բազմաժամանակեացս, սակայն ոչ անմահս, զի եւ ի սոցանէ ի բաց որոշեսցեն զմարդն, յաւելին՝ զմտաց եւ զմակացութեան ընդունակն: Քանզի ոչ ոք ի նոցանէ ուսանի ինչ, այլ բնութեամբ գիտէ զոր ինչ գիտէն, ասեն» (Նեմ. էջ 20 / 1.[14]):

«Մրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի եւ Դավթի Հարցմունք ընդ երկաբնակ շարափառան» երկը, որն ըստ Ն. Ակինեանի գրվել է ժ. դարի սկզբներին¹², իսկ Կ. Կոստանեանցի կարծիքով ժԲ. դարից հետո¹³, Մովսէս Խորենացու և Դավիթ Անհաղթի մասին պատմող աշխատություն է: Այնտեղ տեղ գտած բանավեճերից մասնավորապես՝ Յոբնաղի դեմ Մովսէսի, Դավթի և Աբրահամի վարած վիճաբանության հատվածում, որն ըստ Ֆ. Կոնիբերի թարգմանված է հունարենից 576 թ.¹⁴, նույնպես կան բավական ընդհանրություններ «Բնութեան» գրքի հոգու մասին ճառի հետ¹⁵: Մովսէսի և Յոբնաղի երկխոսության ընթացքում Մովսէսն ասում է. «Տէս, զի անմիաբանք են հինք ամենայն յաղագս անձինն»¹⁶: Հմմտ.՝ «Գրեթէ անմիաբան է հնոցն ամենեցունց, որ յաղագս անձինն է բան» (Նեմ. էջ 26 / 2.[1]):

Կամ «Դիմոկոռատոս եւ Էպիկորոս եւ ամենայն ստուրկեանց ժողովքն մարմին ասեն զանձն տարբերեալ յէութենէ նորա»¹⁷: Հմմտ.՝ «Քանզի Դիմոկոռատոս եւ Էպիկորոս եւ ամենայն ստոյրկեանցն իմաստասիրացն ժողով մարմին ասեն զանձն, եւ նոքա նոյնք, որք մարմին ասեն զանձն, տարբերին յէութին նորա» (Նեմ. 26 / 2.[1]): Նույն հակիրճությամբ և նույն հերթականությամբ նշվում են Արիստոտելի «Հոգու մասին» երկից վերցված մյուս տեղեկությունները՝ «Էպիկորեանքն հոգի ասեն ջերմային եւ հրային... Եւ Կոլտաս՝ արիւն... Իպպոն՝ ջուր... Դիմոկոռատէս՝ հուր, քանզի ասէ, թէ գնդատեսակ ձեւք անհատիցն բաղկացեալ՝ հուր եւ աւղն, անձն կատարեն... Եւ Թաղէս ասաց զանձն՝ մշտաշարժ եւ ինքնաշարժ... [Պիւթագորաս]՝ թիւ զինքն շարժող ըստ թուոյ յաւգաւորի... [Արիստոտելէս]՝ կատարութիւն անձին մարմնոյ բնաւորականի, գործարանա-

¹² Տէս Ն. Ակինեան, Դավթ Հարբացի Անհաղթ փիլիսոփայ, կեանքն ու գործերը, Վիեննա, 1959, էջ 35:

¹³ Տէս «Մրբոց վարդապետաց Հայոց Մովսէսի եւ Դավթի Հարցմունք ըստ երկաբնակաց», Արարատ, 1879, Գ. 4, էջ 180-189, Գ. 5, էջ 218-219:

¹⁴ Տէս «Մրբոց վարդապետաց Հայոց Մովսէսի եւ Դավթի Հարցմունք ըստ երկաբնակաց», ՀՈ, 1903, էջ 155: Տէս ՄՀ, հատոր ԺԷ, Երևան, 2016, Յաւելում, էջ 618: Քննական բնագիրը կազմել է և առաջաբանի հեղինակն է Գ. Մուրադյանը, ով նաև տողատակերում նշել է զուգահեռները Նեմեսիոսի և այլ երկերի հետ:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 677:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

կանի զարուկեամբ կենդանարար ունողի... [Գինարքոս]՝ յողաւորութիւն չորից խառնուածոցն...»¹⁸:

Հմմտ.՝ «Քանզի ստոյիկեանքն հոգի ասեն զնա՝ ջերմային եւ հրային, իսկ Կոէտիաս՝ արին, Իպպոն իմաստասէր՝ ջուր, Դիմոկոնտոս՝ հուր (քանզի գնդատեսակ ձեւք անհատիցն՝ բաղդատեալք հուր եւ աւգ՝ անձն կատարեն)..... Նախ թաղէս ասաց զանձն մշտաշարժ եւ ինքնաշարժ, իսկ Պիւթագորաս՝ թիւ գինքն շարժող¹⁹ ըստ թուոյ յաւդաւորի, իսկ Արիստոտէլէս՝ կատարունութիւն առաջին՝ մարմնոյ բնաւորականի, գործարանականի, զարուկեամբ կենդանութիւն ունողի, իսկ Գինարքոս՝ յաւդաւորութիւն չորիցս տարերցս...» (Նեմ. 26 / 2.[1]):

Է. դարի հայ գիտության մեկ այլ ականավոր ներկայացուցիչ՝ Անանիա Շիրակացին, որին Մ. Աբեղյանը համարում էր բնական գիտությունների հիմնադիրը հայ իրականության մեջ²⁰, նույնպես մեջբերումներ է անում Նեմեսիոսի երկից՝ վերլուծելով դրանք: Օրինակ՝ «Տիեզերագիտութիւն» աշխատության հինգերորդ գլխում, որտեղ քննարկվում են երկնային լուսատուները, նա անդրադառնում է ճակատագրին՝ կրկնելով Նեմեսիոսի մտքերը (չնայած բառացի նմանություններն աննշան են).

Նեմեսիոս.	Շիրակացի.
«Ուրեմն անտեղիք են աւրէնք , աւելորդք՝ դատաստանք , որք պատժեն զվնասակարս: Արտաբոյ բանի են պարսաւք եւ գովք, ոչ ինչ յաւգուտ աղաւթք, ամենեցունց ըստ նակատագրի եղելոց: Արտաբսի եւ նախախնամութիւնն՝ հանդերձ բարեպաշտութեամբ, առ ի մարդոյ գործարան միայն գտանելոյ՝ ի վերուստ շրջաբերութեանն, զի յայաս-	«Թէ այդպէս իցէ, ապա աւելորդ են օրէնք, որ դնեն սահման և պատուիրան, զոր ինչ արժան է գործել և զոր ինչ ոչ: Աւելորդ են դարձեալ և դատաստարք, որ պատուեն զբարեգործն, և առնեն զպատիժս չարագործացն արդար դատաստանօք, քանզի ըստ բախտից ծննդոցն ժպրհութիւն և շարութիւն գողոյն իւրեանց կամացն, և ոչ անօրինութիւն

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 677-678:
¹⁹ Ոչազբավ է հատկապէս այս հատվածի նմանությունը՝ և՛ «Բնութեան» հայերեն քարգմանության մեջ, և՛ նշված բնագրում այստեղ պակասող արտահայտություն կա, որը կիսատ է թողնում միտքը. Πλάτων δέ, ούσίαν νοητήν ἔξ ἑαυτῆς κινήτην (Nem. 1987, p. 17. 3, «Իսկ Պլատոնը՝ իմանալի գոյ՝ ինքն իրենից շարժվող), որի վերջին հատվածին՝ κατ’ ἀριθμῶν ἐναρμόνιον-ին համապատասխանող «ըստ թուոյ յաւդատրի» խոսքերը դարձել են Պյութագորասին վերաբերող խոսքերի շարունակություն (հմմտ. ΠΛΑΤΩΝ, τ. 4, Ο ΖΑΚΟΝΑΧ, κη. 10, 894c):
²⁰ Տե՛ս Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, առաջաբանը, քարգմ. և ծնթ. Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979, էջ 3: Նաև՝ Մատենագիրք Հայոց, հ. Գ., 2005, էջ 589-791:

<p>մանէ շարժիլ առ գործսն ոչ միայն, որ ինչ մարմնոյ են, այլ եւ անձին իմացուածոց...» (Նեմ. էջ 125-126 / 34.[1]):</p>	<p>սպանողին իւրով յօժարութեամբն, զի ոչ թէև կամէր արգելոյ զձեռս իւր ի սպանելոյ, կարէր ապրել ի շարիսն գործելոյ. զի բնութիւն ծննդեանն իւրոյ հարկ առնէր նմա գալ ի գործ սպանութեան»²¹:</p>
---	--

Ակնհայտ է, որ Շիրակացին օգտվել է Նեմեսիոսից, թեպետ այս մտքերը վերագրում է Բարսեղ Կեսարացուն՝ իր բավական ծավալուն վերլուծությունը եզրափակելով «Ջայս՝ Բասիլիոս» խոսքերով²²: Իսկ մեկ այլ տեղում նա գրում է. «Ձի լինելութիւն իցէ սկիզբն ապականութեան, և ապականութիւն դարձեալ անդրէն իցէ սկիզբն լինելութեան: Ձի այսմ անվնաս հակառակութենէ՝ աշխարհ առցէ զտևողութիւն»²³: Հմմտ. Նեմեսիոսի մոտ. «Ուստի եւ զայլոյ զլինելութիւնն այլում ապականութիւն գոլ ասէ, և զայլոյ ապականութիւնն այլում լինելութիւն... Եւ այսու եղանակաւ մնայ մշտնջենաւորապէս ամենայն եւ տեւէ առ ի յէիցս լինելութիւն...» (Նեմ, էջ 64 / 5.[6]):

Ինչ վերաբերում է Ը. դարի փիլիսոփա, աստվածաբան, բնագետ Ստեփանոս Այունեցուն, ապա նա ոչ միայն ծանոթ է եղել Նեմեսիոսի երկին, այլ թարգմանել է այն հայերեն՝ Դավիթ Հյուպատոսի օժանդակությամբ: Ձի կարելի, իհարկե, բացառել նաև Գրիգոր Նյուսացու անվան հեղինակության հանգամանքը, որին վերագրված է եղել ստեղծագործությունը: Բանն այն է, որ Նյուսացու անձն ու գործը, դավանաբանական խնդիրներ արծարծող նրա թղթերն ու ճառերը հաճախ են հիշատակվում հայ միջնադարյան ինքնուրույն մատենագրության բազմաթիվ հուշարձաններում: Այդպես էլ Նեմեսիոսի այս ստեղծագործության հետքերը հաճախակի հանդիպում են միջնադարյան հայ գրականության մեջ տարբեր դարերի գրչագրերում՝ բազմաթիվ հիշատակումների ու բառացի մեջբերումների ձևով, երբեմն իբրև Նյուսացու գործ՝ նրա մյուս ստեղծագործությունների շարքում, հաճախ էլ՝ առանց հեղինակի անունը նշելու:

Բազմաթիվ են նաև պատճառները («պատճառք գրոցս»), լուծմունքներն ու մեկնությունները, ինչպես առանձին աշխատությունների ձևով, այնպես էլ՝ Նեմեսիոսի երկի բնագրի գրչագրերի լուսանցքներում: Լուսանցային լուծմունքները հաճախ կրկնվում են տարբեր գրչագրերում: Հետազոտողների կարծիքով դրանց հեղինակը Գևորգ Սկևացին (ԺԳ. դար) է՝ հայ միջնադարյան գիտության մեկ այլ կարկառուն ներկայացուցիչ: Գարեգին վ. Զարբհանալյանը

²¹ Անանիա Շիակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխ. Ա. Աբրահամյանի, իմբ. Հ. Աճայան, Երևան, 1940, էջ 28:

²² Նույն տեղում, էջ 29:

²³ Նույն տեղում, էջ 31:

գրում է. «Մեր մէջ՝ մանաւանդ առ հին նախնիս՝ սակաւաթիւ են բուն ուսումնական երկը կամ անոնց փոխադրութիւնք, որով և զգալի՝ ոչ այնչափ ճոխութիւն լեզուիս ի ճշգրիտ բացատրութիւն այսպիսի նիւթոց: Նեմեսիոսի անուամբ մեզ հասած այս երկասիրութիւն՝ մեծապէս կրնայ օժանդակիլ ի ընդ զայս պակաս: Մեր նախնիք Հուծմունք մ' ալ յօրինած են այս երկասիրութեան, որ յոմանց Գրիգորի Սկեռացոյ ընծայուած է»²⁴:

Մեկնությունների նպատակը բնագրի անհասկանալի մասերը մեկնաբանելն է կամ պարզապէս՝ սեփական կարծիքը հայտնելը: Իրանք ընդհանուր բովանդակութեան լայնածավալ վերլուծություններ են կամ առանձին հասկացությունների, սահմանումների և եզրույթների բացատրություններ:

1987 թ. Լեյպցիգում հրատարակված «Բնութեան» հունարեն քննական բնագրի²⁵ ներածականում Մորենո Մորանին հանգամանորեն անդրադառնում է ինչպես երկի հայերեն թարգմանությանը, այնպես էլ դրա բազմաթիվ հայերեն մեկնություններին ու լուծմունքներին: «Այս թարգմանությունը, — գրում է նա, — հույն թարգմանիչների բնագրերում մեծաթիվ և նաև խիստ էական սխալների բնալի է, սակայն շատ հաճախ մատուցում է նաև ընտիր մեկնաբանություններ, որոնք հունարեն ձեռագրերում կամ այլ վկայություններում ապարդյուն պիտի փնտրենք... Հունարեն բնագիրը, մեկնությունները այնքան ճիշտ են արտացոլված հայերեն թարգմանության մեջ, որ կարելի է վստահաբար ասել, որ այն հաճախ կարող է գործածվել հունարեն բնագրի փոխարեն» (*Nem 1987*, pp. X-XI): Ուստի հարկ է խելամտորեն և շրջահայաց կերպով քննել, ինչպես հայերեն բնագրերը, այնպես էլ հայ մեկնիչների գրած մեկնություններն ու լուծմունքները և «բացահայտել, թե ինչ են դրանք իրենցից ներկայացնում» (նույն տեղում):

Նեմեսիոսի երկի հայերեն թարգմանության գրչագրերն աչքի են ընկնում ոչ միայն առատութեամբ և հնութեամբ, այլև միջնադարյան մշակութային հուշակավոր կենտրոններում (Պղնձահանք, Լով, Կապոս, Գլաձոր, Մեծքար և այլն) և նշանավոր գրիչների կողմից ընդօրինակվելու իրողութեամբ: Որպես գրիչներ, ստացողներ, վերականգնողներ կամ մեկնիչներ հանդես են գալիս մեր մատենագրության ոչ շարքային անուններ՝ Գրիգոր Բջնեցի, Հովհաննես Սարկավագ, Սիմեոն Պղնձահանեցի, Եսայի Նչեցի, Վարդան Կիլիկեցի, Գևորգ Սկեռացի և ուրիշներ:

²⁴ Գ. Զարբհանալեան, *Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց* (Դ-ԺԳ. դար), Վեներիկ, 1889, էջ 164:

²⁵ **Nemesius Emesenus**, *Nemesii Emeseni De natura hominis*, **Moreno Morani** (ed.), Leipzig: BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1987 (այսուհետ, հղումը տեխստում *Nem 1987*):

Երկի ստեղծման հանգամանքներին վերաբերող հիշատակումներ կան բազմաթիվ հիշատակարաններում: Ինչպես նկատում է Կիմ Մուրադյանը, հիշատակարանի ժանրին հատուկ հնարավորության ու կատարողի կարողության շրջանակներում դրանցում գնահատվում էին ինչպես գործը, այնպես էլ նրա հեղինակը, երբեմն նաև արծարծվում էին հայոց ինքնուրույն մատենագրության հետ ունեցած առնչակցության բնույթն ու շրջանակները: Այդ հաղորդումներն իրենց պարզունակ ու հաճախ կրկնվող բովանդակությամբ փաստորեն հույն մատենագիրների գործունեության, նրանց գրական վաստակի և դրանց հայերեն թարգմանությունների մասին առաջին գնահատականներն էին²⁶: Օրինակ, մեզ հետաքրքրող երկի և Նյուսացու մի շարք երկերի հայերեն թարգմանությունների մասին մի հիշատակարան պահվում է ՄՄ 2708 գրչագրում. «Շնորհօք և ողորմութեամբ բարերարին Աստուծոյ յանկ եկեալ աւարտեցաւ տառս հոգեպատում, այսինքն՝ բանք սրբոյն Գրիգորի Նիւսացոյ, որք են Բնութեանն, Կազմութեանն և Կուսութեանն, և Մեկնութիւնք ժողովողին և երգ երգոցին, ի Կոստանդնուպօլիս մայրաքաղաքի, ուր կայի ի գործ նուիրականութեան սրբոյ և լուսակերտի աթոռոյս էջմիածնի, որ և ի դառնալս աստ՝ ի սուրբ Աթոռոյս, աստէն կազմեալ ետու ի ՌՄԼԹ. թուոջ մերում» (ՄՄ 2708, թ. 225բ)²⁷:

Եվ այսպիսիք բազմաթիվ են:

Մեկ այլ արժեքավոր հիշատակում ենք գտնում Գրիգոր Մագիստրոսի «Առ Կիրակոս յոյն դպիրս» թղթում. «Բայց և եթէ զբոլորիցն կամիցիս համառօտ գտանել, զի մի՛ յաչածու խոնջմամբ տարակուսեսցիս տարախոհական մտածութեամբ, աղէ, առ ընթերցի՛ր ուշեղապէս յոքնակուռ վերձանութեամբ զԳրիգորին Նիւսեան ծայրագոյն մատեանս, զԿազմութեանն և զԲնութեանն, և յայնմ գտցես բաւականապէս շատացեալ: Քանզի մեր ոչ է սովորութիւն գողաբար զայլոցն իմաստութիւն խորթս մեզ ստեղծանել, բայց սուղ ինչ զտարախոհութեան քո անտեղութիւն յայտնեցից քեզ»²⁸:

«Բնութեան» գրքից մեջբերումները բավական հաճախակի են միջնադարյան տարբեր հեղինակների աշխատություններում: Հաճախ դրանք սահմանման նշանակություն ստացած ոչ մեծ հատվածներ են, որոնք բերվում են ասելիքը հիմնավորելու, փաստարկված ներկայացնելու, քննարկվող նյութի մասին ամբողջական պատկերացում ստեղծելու, այն հնարավոր պարզության հասցնելու, բովանդակությունից ելնելով որոշակի շեշտադրումներ կատարելու նպատակով: Երբեմն էլ Նեմեսիոսի միտքը խմբագրվում-վերաձևակերպվում է,

²⁶ Տե՛ս Կ. Մուրադյան, Գրիգոր Նյուսացին հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1993, էջ 40:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

²⁸ Գ. Մուրադյան, «Գրիգոր Մագիստրոսի Թուղթ և չափաբերական», ՄՀ, ժՁ. հ., ժԱ. դար, Երևան, 2012, էջ 347:

հայ հեղինակի հայեցողությամբ կատարվում են բնագրային հատվածների տեղափոխություններ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում բնագիրը լրացվում է սեփական կամ աստվածաշնչյան կամ էլ այլ մտածողների մտքերով: Պատահում է նաև նեմեսիոսի հակիրճ որևէ սահմանման շուրջ, որը բերվում է իր անփոփոխ բառակազմով, կառուցվում են մանրամասն վերլուծությունների շղթաներ՝ իրար հետ կապակցված տարբեր հատվածների համադրմամբ:

Հունական մշակույթի ազդեցությունը Հայաստանում շարունակում էր նկատվել նույնիսկ արաբական բուռն ազդեցության շրջանում, երբ բժշկության որոշ գիտական, թեպետ և արհեստավարժ բժիշկներ չէին (Գրիգոր Մագիստրոս, Գրիգոր Տաթևացի և այլն), շարունակում էին լինել մաքուր հելլենականներ, երբեք չէին հիշատակում արաբ գիտնականներին և արաբական մշակույթի ազդեցությունից բացարձակապես ազատ էին: Կարևոր է, որ նշված երևույթը տեղի էր ունենում այն ժամանակ, երբ հունական գիտությունն իբրև մշակութային գործոն, ամբողջ աշխարհում արդեն լիովին պատմություն էր դարձել²⁹:

ԺԲ. դարում ապրած Ալավկա որդի Դավիթը, որը Հովհաննես Սարկավազ վարդապետի ժամանակակիցն ու լծակիցն էր և գիտնականի անուն ու հուշակուններ, ժամանակի բժշկա-կենսաբանական միտք ներմուծեց մի նոր ուղղություն՝ սաղմնաբանական-բնախոսական: Նա թողել է «կանոնների» մի գիրք կամ «կանոնական օրենսդրություն», որտեղ զետեղված կանոնները թվով 98-ն են³⁰: Դրանք ունեն մասամբ կենսաբանական, բայց հատկապես պատմական խոշոր նշանակություն³¹: Բժշկական թեմաներով նրա կանոնները նկատելի ընդհանրություններ ունեն «Բնութեան»՝ «Յաղագս սերմնականի կամ ծննդականի» գլխի հետ:

<p>Նեմեսիոս. «Գործարանն սերմնականին գաւրութեան՝ նախ՝ երակքն եւ շնչերակքն... Քանզի ելանէ նախ ի ձեռն բազում շրջագայութեան ի գլուխն, եւ դարձեալ ի գլխոյն իջանէ ընդ երկուս երակս եւ ընդ երկուս շնչերակսն... Այսոքիկ երակք եւ շնչե-</p>	<p>Դավիթ. «Աւրդ մի ի նոցանէ ծննդական սերմն է՝ յերկուս երակս գոլով. յուղոյն բաժանեալ գրիկամբքն իջանէ և ընդ ողնաշարն առ ի միջօքն մտանէ ի ներքս անդ յերկամունսն: Իբր թէ հասանի անդ և պարզի և անտի իջանէ յերկաւ-</p>
---	---

²⁹ Տե՛ս Լ.Ա.Оганесян, *История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней*, ч. I, Ереван, 1946, с. 182:

³⁰ Ա. Աբրահամյան, «Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները», *էջմիածին*, 1952, Թ-Ժ. էջ 48-57, ԺԱ-ԺԲ. էջ 56-57, 1953, Ա. էջ 56-62, Բ. էջ 53-60, Գ. էջ 51-63:

³¹ Ավ. Տեր-Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 256:

րակք լինին գնդակաձեռ իմն մանուած առ մասնամբքն, ուրանաւր սպիտակաթոյրն հիւք մտանէ եւ անկանի յիւրաբանչիւր ոք յեռկուրեացն » (Նեմ., էջ 104-105 / 24.[2]):	րիսն որպէս թէ եփոց» (ՄՄ 648, կանոն 76) ³² :
---	---

Նեմեսիոս եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկը կարևորել է նաև Հովհաննես Սարկավագը (1047-1129): Նա ոչ միայն վերանորոգել է այս աշխատության 1047 թ. ընդօրինակված՝ եղմ. 1862 հնագույն գրչագիրը³³, այլ «Նուրբ» կոչվող գրքերի շարքում՝ Դավիթ Անհաղթի, Պրոկղի, Հերմեսի, Արիստոտելի, Փիլոնի, Դիոնիսիոսի, Նյուսացու, Կեսարացու, Նազիանզացու գրքերի հետ միասին, խմբագրել է այն³⁴:

Տաթևի բարձրագույն դպրոցի և նրանից սերած մյուս ուսումնական հաստատությունների նշանավոր վարդապետները՝ Հովհան Որոտնեցին (1315-1386), Գրիգոր Տաթևացին (1346-1409) և նրանց բազմաթիվ աշակերտները նույնպես վերաշարադրում էին նախորդ դարերում հայերեն գրված ինքնուրույն և թարգմանական գիտական գրականության մեջ ամբարված բնագիտական ուշագրավ տեղեկությունները՝ դրանք դարձնելով լայնածավալ վերլուծությունների և իմաստասիրական տարբեր հասկացությունների վերարժարժման աղբյուր: Իր դասախոսություններում Հովհան Որոտնեցին, աստվածաբանական և փիլիսոփայական խնդիրներից բացի, քննարկել է նաև բնագիտական բազմաթիվ հարցեր³⁵: Բավական ծավալուն են Հովհան Որոտնեցու անդրադարձները Նեմեսիոսի երկին, ինչը հատկապես նկատելի է «Ո ստեղծ առանձին զսիրտս նոցա», «Արդարութիւն Տեառն ուղիղ է եւ ուրախ առնէ զսիրտս, պատուիրանք Տեառն լոյս են եւ լոյս տան աչաց, երկիւղ Տեառն սուրբ է եւ մնայ յաւիտեան», «Ի սկզբանէ, Տէ՛ր, զերկիր հաստատեցեր, և գործք ձեռաց քոց երկինք են» և աստվածաբանական իմաստասիրական այլ ճառերում³⁶ իբրև հեղինակ նշելով Գրիգոր Նյուսացուն՝ «որպէս ասէ Գրիգորիոս» կամ «որպէս ասէ Գրիգոր Նիւսեայ» և այլ նմանատիպ հղումներով: Այդպիսի ընդգրկուն մեջբերումներ Նեմեսիոսից կատարում է նաև Հովհաննես Երզնկացին (1225-

³² Նույն տեղում, էջ 256:

³³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Կազմ. Նորայր եպիս. Պողարեան, Հատ. 2, Երուսաղէմ, 1975, էջ 255:

³⁴ Տէ՛ս Ն. Ալիմեան, Մատենադարանի հետազոտություններ. քննություն եւ բնագիր, հատ. Ա., Վիեննա, 1922, էջ 39:

³⁵ Տէ՛ս Լ. Խաչիկյան, «Հայ բնագիտական միտքը 14-18-րդ դարերում», ՊՐՀ, 1971/2, էջ 23-24:

³⁶ Սուրբ Հովհան Որոտնեցի, Մեկնողական-իմաստասիրական ճառեր, բնական բնագրերը, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ա. Մինասյանի, Ս. Էջմիածին, 2009 (այսուհետ հղումը շարադրանքի մեջ՝ Որոտնեցի և էջը):

1293): Որոտնեցի-Նեմեսիոս առնչակցությունը բավականաչափ վերլուծված է Սեյրան Զաքարյանի մի հոդվածում³⁷: Իսկ Հովհաննես Երզնկացու և Նեմեսիոսի աղերսները հանգամանորեն ներկայացված են Արուսյակ Թամրազյանի «Էսսեներ և ուսումնասիրություններ» գրքում³⁸:

Երզնկացին համադրում է Նեմեսիոսի երկի իմաստային ընդհանրություններ ունեցող տարբեր հատվածներ՝ որոշակի համակարգի բերելով դրանք, միևնույն ժամանակ բառակազմը թողնելով անփոփոխ: Նա բավական հաճախ և առանձնակի հետաքրքրություններ է անդրադառնում մարդու խառնվածքի մասին նեմեսիոսյան վերլուծություններին³⁹:

Նեմեսիոս.	Երզնկացի.	Որոտնեցի.
<p>«Արդ զի՛արդ բնաւորականի իմն շարութիւնի եւ առափնութիւնի հետեւին մարդկան: Այս ճշմարտապէս ի մարմնոյն խառնուածոյ լինի, քանզի՛ որպէս բնութեամբ առողջ եւ հիւանդոտ էն ի խառնուածէն, այսպէս ոմանք բնութեամբ դառնամաղձեայք եւ բարկացողք են, այլ՛ վախողք, այլ՛ ի վայր բերեալք» (Նեմ. էջ 37 / 2.[12]): «Եւ լինին շարքն ախտք անձին ի ձեռն երիցս այսոցիկ. ի շար հրահանգից, յանուսումնութենէ և ի շար ունակութենէ: Քանզի ոչ բարտք վարժեալք ի մանկութենէ՛ որպէս զի կարող գոյ յախթկու լինել ախտիցն, յանչափութիւն նոցա անկանիմք: Իսկ յանուսումնութենէ շար դատումն բուսեալ ի խոհեցողականի անձին, որպէս զի կարծել զշարսն պիտանիս գոյ եւ զպիտանիսն շար: Դարձեալ լինի ինչ եւ ի շար ունակութենէ մարմնոյ, վասն զի Բնատրական իմն շարութիւնք եւ առափնութիւնք հետեւի մար-</p>	<p>«Եւ լինին շարքն ախտք անձին ի ձեռն երիցս այսոցիկ. ի շար հրահանգից, յանուսումնութենէ և ի շար ունակութենէ: Քանզի ոչ բարտք վարժեալք ի մանկութենէ՛ որպէս զի կարող գոյ յախթկու լինել ախտիցն, յանչափութիւն նոցա անկանիմք: Իսկ յանուսումնութենէ շար դատումն բուսեալ ի խոհեցողականի անձին, որպէս զի կարծել զշարսն պիտանիս գոյ եւ զպիտանիսն շար: Դարձեալ լինի ինչ եւ ի շար ունակութենէ մարմնոյ, վասն զի Բնատրական իմն շարութիւնք եւ առափնութիւնք հետեւի մար-</p>	<p>«Եւ լինին շարքն ախտք անձին՝ ի ձեռն յերիցս այսոցիկ. ի շար հրահանգից, յանուսումնութենէ և ի շար ունակութենէ: Քանզի ոչ բարտք վարժեալք ի մանկութենէ՛ որպէս զի կարող գոյ յախթկու լինել ախտիցն, յանչափութիւն նոցա անկանիմք: Իսկ յանուսումնութենէ՛ շար դատումն բուսեալ ի խոհեցողականին անձին, որպէս զի կարծել զշարսն պիտանիս գոյ, և զպիտանիսն շարս: Լինին ինչ և ի մարմնոց շար ունակութենէ, քանզի բարկացողք են դառնամաղձոտքն, և վայրաբերք՝ որ ջերմ են և</p>

³⁷ Տե՛ս Ս. Զաքարյան, «Նեմեսիոս Եմեսացի և Հովհաննէս Որոտնեցի (փիլիսոփայական առնչություններ)», Քե՛Հ. Հայագիտություն, 2017 № 3 (24), էջ 3-19:

³⁸ Տե՛ս Ա. Թամրազյան, *Էսսեներ և ուսումնասիրություններ*, Երևան, 2013, էջ 66, 67, 69, 71, 72, 73, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 132, 133, 138, 166, 362, 347, 362, 374:

³⁹ Տե՛ս Յովհաննէս Երզնկացի, *Մատենագրութիւն*, հատոր Ա, աշխ. Ա. Տեր Սրապյանի, Է. Բաղդասարյանի, Երևան, 2013 (այսուհետ՝ Երզնկացի, հատի վերնագիրը և էջը):

<p>որպէս զի կարող գոյ յաղթելու լինել արիւնքն, յանշարտութիւն նոցա անկանիմք: Իսկ յանուստմնութենէ շար դատումն բուսեալ ի խոհեցողականին անձին, որպէս զի կարծել զչարսն պիտանիս գոյ եւ զպիտանիսն՝ շարս: Լինին ինչ եւ ի մարմնոյ շար ունակութենէ, քանզի բարկացողք են դառնամաղձոտքն, եւ վայրաբերք, որ շերմն են եւ խոնաւտա խառնուածովն: Եւ բժշկելի է զչար սովորութիւնն սովորութեամբ բարեաւ, իսկ զանուստմնութիւնն՝ ուսմամբ եւ մակացութեամբ, իսկ զչար ունակութիւնն՝ ողջացուցանելի է մարմնապէս փոխադրելով զնա, որպէս կարողութիւն է, ի միջինն խառնուած պատրաստութեամբ եւ կրթութեամբ եւ դեղովք, թէ եւ այսոցիկ պէտք լինիցին» (Նեմ. էջ 91-92 / 16.[2]):</p>	<p>դոյն ի խառնուածոյ մարմնոյն: Զի որպէս բնութեամբ առողջք եւ հիւանդոտք են ի խառնուածոյն, այսպէս ուսմամբ բնութեամբ դառնամաղձեալք են, այլք՝ երկշոտք եւ վայրաբերք... Արդ, բժշկելի է զչար սովորութիւնն սովորութեամբ բարոյ, իսկ զանուստմնութիւնն՝ ուսմամբ եւ մակացութեամբ (Երզնկացի, Ի ՄԲ. սաղմոս, էջ 293):</p>	<p>խոնաւտա խառնուածովն: Եւ բժշկելի է զչար սովորութիւնն՝ սովորութեամբ բարեաւ, իսկ զանուստմնութիւնն՝ ուսմամբ եւ մակացութեամբ, իսկ զչար ունակութիւնն՝ ողջացուցանելի է մարմնապէս, փոխադրելով զնա, որպէս կարողութիւն ի միջինն խառնուած պատրաստութեամբ եւ կրթութեամբ եւ դեղովք, թէ եւ այսոցիկ պէտք լինիցին» (Ռոտմեցի, էջ 91-92)⁴⁰:</p> <p>«Յանկութիւն ըստ այլ յեղանակի տարրոյն ի շորս հանդերձ ինքեամբ, քանզի յէսն են ինչ՝ որ բարի են, եւ են ինչ՝ որ շար են, եւ են ինչ՝ որ աստէն մերձ են, եւ են ինչ՝ որ ակնկալիք: Իսկ ակնկալիք բարի ցանկութիւն, իսկ աստէն մերձն՝ հեշտութիւնն, դարձեալ ակնկալիք շար երկիւղ, իսկ անդէն մերձն՝ տրամութիւն, վասն որոյ արիւնքն ի շորս տարամիտի, այսինքն՝ ի ցանկութիւն եւ ի հեշտութիւն, յերկիւղ եւ ի տրամութիւն: Իսկ բարի եւ շար</p>
---	---	--

⁴⁰ [Եռամեծի եւ երիցս երանեալ բազմերջանիկ եւ տիեզերալոյս մեծ հոնտորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի հայոց մեծաց Յովհաննու Ռոտմեցոյ արարեալ մեկնութիւն բանին, որ ասէ. «Ո ստեղծ առանձին գոյիտս նոցա» (Սաղմ.ԼԲ. 15)]:

	<p>ասեմք կամ զարդարև էսն, կամ զկարծեցեալսն: Եւ լինեն շար ախտք անձինն յերից՝ ի շար հրահանգից, յանուսումնութենէ և ի շար ունակութենէ: Ի շար հրահանգից՝ իբր ոչ բարիոք վարժեալք ի մանկութենէ, որպէս զի կարող գոյ յաղթող լինել ախտից յանշափութիւն նոցա անկանիմք: Իսկ յանուսումնութենէ շար դատումն բուսեալ ի խոհեցողական անձին, մինչ զի կարծել զչարն պիտանի, և զպիտանին՝ շար: Լինի և ի մարմնոյ շար ունակութեանց խառնուածոց շարն, քանզի բարկացողք են դառնամաղձեայքն և վայրաբէրք, որ ջերմ են և խոնատու ի խառնուածոք: Եւ բժշկելի է զչար սովորութիւնն՝ բարի սովորութեամբ և զանուսումնութիւնն՝ ուսմամբ և մակացութեամբ, իսկ զչար ունակութիւնն՝ ի ձեռն դեղոց փոխադրելի է ի միջին խառնուած (Որոտնեցի, էջ 221-222)⁴¹:</p>
--	--

⁴¹ [Յովհաննու Որոտնեցոյ՝ քաջ հոետորի և արդիւնաբան Բաբունապետի, արարեալ ի բան Մարգարէին, որ ասէ. «Արդարութիւն Տեառն ուղիղ է և ուրախ առնէ զսիրտս, պատուիրանք Տեառն լոյս են և լոյս տան աչաց, երկիւղ Տեառն սուրբ է և մնայ յափտեան» [Սաղմ. ԺԸ, 9]:

Նեմեսիոսյան դատողություններով է երզնկացին քննարկում և հիմնավորում աշխարհում մարդու տեղի, դերի, նրա բանականության, ներքին մղումների և տվայտանքի, սրտմտականի, ցանկականի, վախի, հեշտության և այլ հոգեկան երևույթների մասին հարցերը:

<p>Նեմեսիոս.</p> <p>«Ի միջասահմանս անբանին եւ բանականին բնութեան մարդն կարգեալ, եթէ ի մարմինն կոյս շեղեսցի եւ զմարմնոյսն առաւելագոյնս սիրեսցէ՝ զանասնոցն առնկալցի յինքն վարս, եւ ընդ նոսայ եղիցի թուակից, եւ հողեղէն կոչեսցի՝ ըստ Պաղոսի ձայնին և լուիցէ, թէ՛ «Հող էիր եւ ի հող դարձցիս», եւ «Հաւասարեաց անասնոց անմտից եւ նմանեաց նոցա»: Իսկ եթէ ի բանականն տարցի՝ արհամարհեալ զմարմնականսն ամենայն հեշտութիւնս, զաստուածայինսն եւ զսիրելիսն Աստուծոյ ընտրեսցէ կեանս եւ զնախկինսն մարդոյն, եղիցի որպէս երկնատրն, ըստ ասացելոյն, թէ՛ որպէս հողեղէնն, նոյնպէս եւ հողեղէնն, եւ որպէս երկնատրն, նոյնպէս եւ երկնատրն» (Նեմ. էջ 14 / 1.[7]):</p>	<p>Երզնկացի.</p> <p>«Միջասահման կարգեցաւ բանականին եւ անբանի, թէ մարմինն կոյս շեղեսցի եւ զմարմնոյն նախապատուեսցէ զվարս, ընդ անասունսն համարեալ լիցի, իսկ եթէ ի բանականն տարցի, արհամարհելով զանասնական հեշտութիւնս, եղիցի որպէս երկնատրն եւ զհոգեղինացն ժառանգեսցէ զտեղի՝ ի դաս լուսեղինացն, յորմէ անգեալ նոքա խաւարեցան (Երզ., Ի ԼԳ. Սաղմոսն, էջ 275): <i>Մեկ այլ տեղում.</i> «Արդ, եղեւ որ շաղկապէ զերկաբանչիւր բնութիւնս մարդն՝ միջասահման բանականի եւ անբանի բնութեան կարգեալ, զի եթէ ի մարմինն կոյս շեղեսցի եւ զմարմնոյսն առաւելագոյնս սիրեսցէ՝ զանասնոցն առնկալցի յինքն վարս, եւ ընդ նոսայ եղիցի թուակից, եւ հողեղէն կոչեսցի՝ ըստ Պաղոսի ձայնին, եւ լուիցէ. «Հող էիր, եւ հող դարձցիս», եւ հաւասարեսցի անասնոց անմտից եւ նմանեսցի նոցա: Իսկ եթէ ի բանականն տարցի եւ արհամարհեսցէ զմարմնականսն ամենայն հեշտութիւնս՝ զաստուածայինսն եւ զսիրելիսն Աստուծոյ խնդրեսցէ կեանս, եւ զնախկինսն մարդոյն եղիցի, որպէս երկնատրն, ըստ ասացելոյն, թէ՛ «որպէս հողեղէնն, նոյնպէս հողեղէնն, եւ որպէս երկնատրն, նոյնպէս եւ երկնատրն»: Եւ է բանականին բնութեան գլուխ փաղշը եւ ի բաց դառնալ ի շարեաց, եւ փոխիլ եւ զհետ երթալ բարեաց (Երզնկացի, Վասն ննջ., էջ 509):</p>
--	---

Երզնկացուն ակնհայտորեն հետաքրքրում են նաև մարմնակազմական և բնախոսական հարցեր: Թե ինչ դեր են կատարում օրգանիզմում սիրտը, ուղեղը, լյարդը, երակներն ու շնչերակները, զգայական և շարժողական նյարդերը: Որտեղ է գտնվում մարմնի կենդանական զորույթյան կամ կամային շարժումների ակունքը: Եվ այստեղ նույնպես Նեմեսիոսը հանդես է գալիս իբրև հեղինակություն, որը թեև ներկայացնում է գալենյան-հիպոկրատյան մոտեցումները այս հարցերի շուրջ, բայց դա անում է այնքան հիմնավոր, համակարգված, հասկանալի և, ամենակարևորը՝ հակիրճ:

<p>Նեմեսիոս.</p> <p>«Եւ ի միասին բաժանին, որպէս երեւին միմեանց, որպէս երեւս այսոքիկ՝ երակ, շնչերակ, ջիղ, յերիցն սկզբանց, որք կարգաւորեն զկենդանին. ի գլխոյն՝ ի սկզբանէն շարժութեանն եւ զգայութեանն՝ ջիղ, ի լերդէն՝ յսկզբանէն արեան եւ կերակրականին՝ երակ, ամանն արեան, իսկ ի սրտէն՝ յսկզբանէն կենդանականին՝ շնչերակն, աման շնչոյն: Եւ ի միասին գոլով, զառ ի միմեանց աւգտութիւնն ընդունին, քանզի եւ երակ կերակուր բաշխէ ջիղն, եւ շնչերակն հաղորդեցուցանէ զերակն ջերմութեան բնատրականի եւ շնչոյն կենդանականի: Ուստի ոչ զշնչերակ է գտանել առանց նորք արեան, եւ ոչ զերակ՝ առանց շնչոյ շոգետեսակի» (Նեմ. էջ 103-104 / 23.[2]):</p>	<p>Երզնկացի.</p> <p>«Ուստի՞ իցէ հիմն շարժութեան մարմնոյս, կամ անողական ստրագարութիւն, և կամ կենդանական ջերմութեանն աղբիւր: Որ եւ զերիսս գայտսիկ յերից սկզբանց տեսանեմք, որք են երակք եւ շնչերակք եւ ջիղք: Ի լերդէն ի սկզբանէ արեան՝ կերակրական երակ, աման արեան: Իսկ ի սրտէն ի սկզբանէ կենդանականին շնչերակն, աման շնչոյ, եւ ի միասին գոլով երիցս սոցա, զան ի միմեանց աւգտութիւն ընդունին: Երակ կերակուր բաշխէ ջիղ, եւ շնչերակ հաղորդեցուցանէ զերակ ջերմութեան՝ բնատրական եւ շնչոյ կենդանականի, ուստի ոչ է շնչերակ առանց նորք արեան, եւ ոչ երակ՝ առանց շնչոյ: Իսկ որ ի գլխոյն ի խելապատակէ անտի, ըստ յարժարութեան եւ ըստ յարձակման շարժութիւն, որոյ սկիզբն է խելքն եւ ուղեղն, որ է մասն խելացն: Իսկ գործարանք ստրագարեալ ջիղ, եւ շաղկապ, եւ մկունքն, որ ի մարմնոյ եւ ի ջրուտ նետարից, որով շարժի ձեռն ի գործ, եւ ոտն յընթացս, եւ այլ ամենայն մասունք մարմնոյ...» (Երզն., Սփանջելի եղև, էջ 173- 174):</p>
<p>Նեմեսիոս.</p> <p>«Եւ առաքին զգայականն եւ կակղագոյնն ջիղքն՝ ի միջնոյն եւ գառաջնոյ կուսէ խելացն փո-</p>	<p>Երզնկացի.</p> <p>«Զգայական եւ կակուղ ջիղքն ի միջնոյ եւ յառաջնոյ կուսէ խելացն փորուածոյ առաքին: Իսկ խստա-</p>

<p>րուածոյ, իսկ խստագոյնն էւ շարժողականն՝ յետուստ կուսէ փորուածին եւ յողինն ուղղոյ... Եւ որպէս զգայարանս կրկինս առաք, այսպէս եւ զելս ջղացն կրկինս ունիմք, քանզի իւրաքանչիւր յաղողինն զգոյցս ջղացն առաքէ յիւրմէ՝ մի յաջ կոյս մարմնոյն եւ մի յահեակ» (Նեմ., էջ 108 / 26.[2]):</p> <p>Նեմեսիոս. «Մարմնոյ եւ հոգոյ (յարադրութեամբ մարմնոց եւ ջլաց եւ այլոցն) բարեխառնութիւն զարութիւն է, եւ ջերմոյ եւ ցրտոյ, ցամաքի եւ խոնափ բարեխառնութիւն առողջութիւն է, իսկ բարեչափութիւն անդամոց՝ հանդերձ վայելուչ գունով, գեղեցկութիւն առնէ մարմնոյ» (Նեմ., էջ 37 / 2.[11]):</p>	<p>գոյնն էւ շարժողականն՝ ի յետուստ կուսէ փորուածոյն եւ յաւետ խստագոյնն՝ յողանէն: Եւ կրկին են սոքա. զգայականն էւ շարժականն՝ յաջ եւ յահեակ...» (Երզ. Սեանչեղի եղեւ, էջ 174):</p> <p>Երզնկացի. «Որք մակացութեան բժշկական արհեստին են հմտութեամբ վարժեալք, յաղագս մարդկային մարմնոյ զարութեան եւ առողջական կենաց եւ գեղեցկութեան կերպարանի այսպիսի իմն բնախառն սահմանաւորէն բացայայտութեամբ, եթէ մարմնոյ եւ հոգոյ յարադրութեամբ մարմնոց եւ ջլաց եւ այլոց բարեխառնութիւն՝ զարութիւն է, ջերմոյ եւ ցրտոյ, ցամաքի եւ խոնափ բարեխառնութիւն առողջութիւն է, իսկ բարեչափութիւն անդամոց՝ հանդերձ վայելուչ գունով, գեղեցկութիւն առնէ մարմնոց» (Երզնկացի, Ի ԾԲ. Սաղմ. էջ 287-288):</p>
<p>Նեմեսիոս. «Կամ թէ մանկանացու կազմեցաւ՝ կարող գոյով յառաջադիմութենէն կատարեալ աման լինել, այսինքն՝ զարութեամբ անմահ լինել: Իսկ վասն զի ոչ էր նմա յագուտ նախ քան զկատարումն գիտել զիր բնութիւնն, հրաժարեցոյց զնա ճաշակել ի փայտէն գիտութեան... Ոչ կամէր Աստուած գիտել նմա նախ քան զկատարումն, զիր</p>	<p>Երզնկացի. «Իսկ ումանք ասեն՝ եթէ մանկանացու կազմեցաւ, կարող գոյով ի յառաջադիմութենէն կատարեալ անմահ լինել, այսինքն է՝ զարութիւնն ունելով անմահ լինել: Իսկ վասն զի ոչ էր յագուտ նախքան զկատարումն զիր բնութիւնն գիտել, հրաժարեցոյց զնա ճաշակել ի փայտէն գիտութեան, զի ոչ կամէր Աստուած նախքան կատարումն</p>

<p>բնութիւնն, զի մի գիտացեալ զինքն կարաւտ բազմաց, մարմնականացն պիտոյից հոգ տարցի՝ թողեալ զհոգւոյն խնամակալութիւնն... Իսկ նորա ստունգանեալ, եւ գիտացեալ զինքն՝ ի կատարմանէն ի բաց ընկաւ, եւ եղեւ ընդ մարմնականամբ պիտոյիւք» (Նեմ., էջ 15-16 / 1 [9]):</p>	<p>գիտել զիւր բնութիւնն, զի մի գիտացեալ կարաւտ բազմաց մարմնական պիտոյից հոգ տարցի, թողեալ զհոգւոյն խնամակալութիւնն: Իսկ նորա ստունգանել եւ գիտացեալ զինքն, ի կատարմանէն ի բաց անկաւ եւ եղեւ ընդ մարմնական պիտոյիւք» (Երզնկացի, Վասն ննջ., էջ 510):</p>
--	--

Որոտնեցու հայացքների վրա Նեմեսիոսի երկի ազդեցութիւնն ակնառու է հոգու բնութիւնն առնչվող հարցերի քննարկման ժամանակ (տե՛ս Որոտնեցի, էջ 77-84):

<p>Նեմեսիոս. «Բայց Ենոմիոս սահմանեաց զանձն՝ էտրին անմարմին՝ ի մարմնի ստացեալ, ընդ նմին զգեցեալ համանգամայն զամենայն ինչ: Արդ, «զէտրին անմարմին» ի նշմարտութենէն էտ, բայց զ՝«ի մարմնի ստացեալն»՝ յԱրիստոտելի վարդապետութենէն, ոչ ածեալ զմտաւ, որ եւ սուրն էր, թէ ի նոյն ժողովեալ փորձի զանհպելիսն» (Նեմ. էջ 42-43 / 2.[18]):</p>	<p>Որոտնեցի. «Ենոմիոս հերձուածող ասաց՝ զհոգի էտրին անմարմին ի մարմնի ստացեալ: Զորս հանդիմանէ Գրիգորիոս, թէ՛ զէտրին անմարմին ի նշմարտութենէն էտ, բայց զի ի մարմին ստացեալ զհոգի՝ յԱրիստոտելէ և ի ստոյիկեանց վարդապետութենէն էտ» (Որոտնեցի, էջ 99):</p>
<p>Նեմեսիոս. «Քանզի ոչ հպի ի մարմին անձն: Քանզի թէ հպի, յայտ է թէ առընթեր կայ նորա: Եւ եթէ այս է, ոչ բոլորովին կայ առընթեր (Քանզի անկար է մարմնոյն բոլորովին կայ առընթեր), եւ եթէ այսպէս՝ ոչ է բոլորն կենդանի անձնատր... Իսկ եթէ բոլորն է անձնատր եւ ո՛չ հպի, և ո՛չ մարմին է անձն: Բայց կենդանին բոլորն անձնատր է, ո՛չ ուրեմն հպի, եւ ո՛չ մարմին է անձն» (Նեմ, էջ 32 / 2. [7]):</p>	<p>Որոտնեցի. «Մարմին յորժամ հպի ի մարմին՝ յարադրութեամբ հպի, և յոր կողմն յարադրի, զազդումն ի յայն կողմն միայն ներգործէ, իսկ այլ ամենայն մասունք բոլորովին թափուր մնան յազդմանէ նորա: Իսկ հոգի ոչ այսպէս, այլ յորս մերձենայ՝ զբոլորս հոգևորէ, յորս դիւրին է քեզ տեսանել ի տունկս, յանասուն կենդանիք և ի մարդ: Ապա ուրեմն, ոչ է մարմին հոգի»:</p>

<p>Նեմեսիոս. «Եթէ մարմին է անձն, որպէս եւ իցէ, թէ եւ նրբագոյն, զի՞նչ դարձեալ է, որ շարունակէ գնա: Քանզի ցուցաւ ամենայն մարմին կարաւտ շարունակողի, եւ այսպէս յանբաւութիւն, եւ հանդիպեսցի անմարմնոյն» (Նեմ, էջ 28 / 2.[2]):</p>	<p>Ռոտմեցի. «Կարի նրբագոյն իցէ, սակայն մարմին զի՞նչ դարձեալ, որ շարունակէ գնա, քանզի ցուցաւ՝ ամենայն մարմին կարօտ շարունակողի և շաղկապողի, և այս յանհունս, մինչև հանդիպեսցի անմարմնոց»:</p>
---	---

Տարրերի կազմութեան, որակների հարաբերակցութեան, փոխարկումների, միավորման և իբրև պարզ մարմին դրանց նեմեսիոսյան քննարկման անդրադարձները բավական հաճախադեպ են և՛ Ռոտմեցու և՛ Երզնկացու երկերում⁴²: Բացի այդ՝ «Յովհաննու Ռոտմեցույ ասացեալ ի բան Մարգարէին Դաւթի, որ ասէ «Ի սկզբանէ, Տէ՛ր, գերկիր հաստատեսցեր, և գործք ձեռաց քոց երկինք են» [Սաղմ. ՃԱ. 26]» ճառում տարրերի քննարկման ժամանակ հենց նեմեսիոսից քաղված հատվածներում հանդիպում են ընդմիջարկությունների ձևով տրված լուծմունքներ. «Քանզի նմանեցուցանէ երկրի զկիրքիկոն ձևն, որ է քառակուսի, զի անշարժագոյն է քան զայլս ուղղագծից ձևոց, իսկ ջրոյ՝ զկուսայեղոռնն, որ է քսանանիստ, իսկ զպիռամիդէսն՝ հրոյ ձևով: Ասի ոմանց, քսան շափ պարզ լինել ջուր, քան զերկիր, և ութ շափ օդ, քան զջուր, ըստ այսմ՝ երեքապատիկ նուրբ լինել հուր, քան զօդ, վասն այն ջուրն քսանանիստ, և օդն ութանկիւնի, և հուրն եռանգիւնի ասի}: Իսկ յօգտաեղոռնն օդոյ, որ է դիրաշարժագոյն, քան զջուր և յամրագոյն, քան զպիռամիդէսն: Յայսոսիկ ձևոց անէ զցուցուած երիցուց այսոցիկ ի միմեանց փոխարկիլ, բայց երկրի ոչ կրել զայս, քանզի գերիսս զայսոսիկ՝ զպիռամիդէսն և զոքտաեղոռնն և զկուսայեղոռնն, յիսկալինեաց եռանկիւնեացն ասէ գոլ հաստատիլ ձևով: Իսկալինն սանդուխ ասի ըստ հոռոմին գերդ երեքոտնի գրակալ է, երբ պիտի ժողովեն զոտներն, նա ցածնայ, երբ պիտի բարձրացնեն ի հոռոմնու եկեղեցիքն կու լինի}: Բայց զկիրքիկոնն ի հաւասարակողից եռանկիւնեաց. արդ որ ինչ իսկալինեաց եռանկիւնից հաստատեցաւ, այսոցիկ կարէ լուծանիլ և դարձեալ ժողովիլ և ի միմեանս փոխարկիլ, իսկ կիրքիկոնն ոչ լուծեալ և ոչ այլոցն կար գոլ փոխարկիլ ձևով: Իսկ Պղատոն ի Տիմէի տրամաբանութիւնն ասէ, թէ հանգիտէ և անհանգիտէ երկուցն մի բաղկացութիւն, որ լինի երեք: Դարձեալ, կիրքիկոնն վեց տափարակ ունի, իսկ վեցին կողմունքն երեք են: Դարձեալ յայլմէ, և զի եռակի տարրորոշ է ամենայն մարմին⁴³» (էջ 131. տես նեմ, էջ 64-65 / 5. [7]):

⁴² Տե՛ս Ռոտմեցի, էջ 128-134, Երզնկացի, «Սեանշէլի եղև», էջ 178, Ի ՄԲ. Սաղմոս, էջ 288, Վասն ննջ., էջ 513:

⁴³ Տե՛ս Պղատոնի իմաստասիրի Տրամախօսութիւնք, Վենետիկ, 1877, էջ 127:

Որոտնեցին շարունակում է վերլուծությունները նաև Նեմեսիոսի արծարծումներից դուրս՝ փորձելով պարզել, թե ինչու են տարրերը հատկապես չորսը՝ ոչ ավելի և ոչ պակաս, հանգեցնելով դա շորս թվի խորհրդապաշտական նշանակությանը (քանի որ առաջին 4 թվերի գումարը հավասար է 10-ի և այլն) (Որոտնեցի, էջ 135)⁴⁴:

Որոտնեցին ունի նաև մարդու նեմեսիոսյան սահմանումը, որի մասին խոսեցինք վերևում. «Մարդն է կենդանի բանաւոր, մահկանացու և մտաց և հանճարոյ ընդունակ: Իսկ եթէ զբոլորն ի մասանց ծանիցուք, ասէ Գրիգոր Նիւսեայ, թէ մարդն ի մարմնոյ և ի հոգոյ իմանալոյ գեղեցիկ կազմեաց» (տե՛ս Նեմ., էջ 9 / 1.[1]). (Որոտնեցի, էջ 184)⁴⁵:

Եվս մեկ օրինակ՝ սահմանումներ Աստծո, Հարկի, Բախտի, Ինքնամատուցի, Նախախնամության վերաբերյալ:

Նեմեսիոս	Որոտնեցի
<p>«Այլ Աստուծոյ գործ է էութիւն եւ նախախնամութիւն, իսկ հարկի՝ միշտ նոյնատիպակ ունողացն զարժութիւնն, իսկ ճակատագրի՝ ի հարկէ ի ձեռն նորին կատարիլն (Բանգի եւ սա հարկիւն է), իսկ բնութեան՝ լինելութիւն, աճումն, ապականութիւն, տունկի եւ կենդանիք, բախտի՝ պակասն եւ անակնկալիքն (Բանգի սահմանեն զբախտ՝ դիպումն եւ ընթացակցութիւն երկուց պատճառաց՝ ի յաժարութենէ զսկիզբն ունողաց ա՛յլ ինչ, քան զոր բնատրեցան կատարողաց, որպէս գերեզման փորելով՝ գանձ գտանել: Քանզի ո՛չ որ եղն, այնպէս եղ, որպէս զի նմա գտանել, եւ ո՛չ որ փորեացն, այնպէս փորեաց, որպէս զի գանձս գտցէ, այլ ոմն՝ զի յորժամ կամեսցի՝ աոցէ, իսկ ոմն՝ զի գերեզման փորեսցէ: Եւ դիպաւ</p>	<p>«Աստուծոյ գործ է էութիւն կամ նախախնամութիւն: Իսկ Հարկի՝ միշտ գնոյն օրինակ ունողաց, որպէս ձեռն ցրտացուցանել և հոյ ջեռուցանել, երկնի և արեգական ընթացք, և այլ սոյնպիսեաց միշտ գնոյն օրինակի շարժի ունողաց: Իսկ ճակատագրի՝ ի Հարկէ՝ ի ձեռն նորին կատարիլ, իսկ բնութեան՝ լինելութիւն և աճելութիւն, ապականութիւն՝ որպէս տունկի և կենդանիք: Բախտի՝ պակասն և անակնկալիք, քանզի սահմանեն զբախտ՝ դիպումն և ընթացակցութիւն երկուց պատճառաց, զյօժարութիւն երկուց այլ և այլ սկսմամբ, իսկ կատարումն նոցունց հակառակ սկզբանց, որպէս գերեզման փորելով՝ գանձ գտանել, քանզի որ եղն անդ՝ վասն այն եղ, զի ինքն աոցէ, իսկ որ եզիտն ոչ վասն գանձ</p>

⁴⁴ Յովհաննու Որոտնեցոյ ասացեալ ի բան Մարգարէին Դապի, որ ասէ «Ի սկզբանէ Տէր գերկիր հաստատեցեր և գործ՝ ձեռաց քոց երկինք են» (Մաղմ. ՃԱ. 26):

⁴⁵ Մեծ Բարբուսայետին Յովհաննու Որոտնեցոյ ասացեալ ի բանն առաքելական, որ ասէ «նայեցարուք ընդ առաքելսն և ընդ քահանայապետ խոստովանութեան մերոյ ընդ Յիսուս, որ հաստարիմ է արարչին իւրոյ» (Եբր. Գ. 1) :

<p>այլ ինչ, քան զոր ինչ կամէինն երկոյնեան), իսկ ինքնամատոյցն՝ անշնչիցն եւ կամ անբանիցն դիպմունք, առանց բնութեան և արուեստի» (Նեմ., էջ 135 / 38.[1]):</p>	<p>գտանելոյ փորեաց, այլ վասն գերեզման փորելոյ՝ երկոցունցն յօժարութեան հակառակն դիպեցաւ: Իսկ ինքնամատոյցն՝ անշնչիցն դիպմունք առանց բնութեան և արուեստի (Որոտանեցի, էջ 112):</p>
--	--

Համընկնումները բազմաթիվ են:

Իր աշխատութիւնների, և հատկապես՝ «Հարցմանց գրքի» մեջ, տիեզերագիտական, կազմախոսական, կենդանաբանական ու բնագիտական հարցեր է քննարկել նաև Գրիգոր Տաթևացին⁴⁶: «Հարցմանց գրքի» երկու ընդարձակ հատորներ նվիրված են բույսերի, կենդանիների և մարդու կազմութեան ու բնութեան հարցերին: Հարց ու պատասխանի ձևով ներկայացված իր ծավալուն երկում բնագիտական հարցերի պատասխանները Տաթևացին դիտարկում է միջնադարյան Հայաստանում մեծապես պահանջված անտիկ բնափիլիսոփայության դրույթների ներքո, որպես հիմնավորում ներկայացնելով Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Նեմեսիոս Եմեսացու, Անանիա Շիրակացու, Հովհաննես Երզնկացու և օտարազգի ու հայ նշանավոր այլ գիտանական-վարդապետների տեսակետների համադրումը: Մեջբերումներն այստեղ բառացի չեն, այլ հակիրճ, իմաստային կարճ վերլուծութիւնների ձևով:

Երրորդ հատորի Գ. պրակում (Գիրք հարցմանց, էջ 150) Տաթևացին գրում է. «Իսկ Նիւսացին Գրիգոր ի Բնութեան գիրս՝ ի վերջին դասուց հրեշտակացն ասէ անկեալ»: Չորրորդ հատորի ԺՁ. պրակում տարրերի մասին խոսելիս նա խորհուրդ է տալիս. «Եւ զայլ յերկար քննութիւն տարերաց գտցես ի գիրս Նիւսացույն որ վասն Բնութեան մարդոյ» (Գիրք հարցմանց, էջ 190):

Մի քանի առնչակցութիւն.

<p>Նեմեսիոս. «գի իսկզբանն ոչինչ յայլոցն կենդանեաց իշխէր վնասել զմարդն, այլ էին նորա ամենայն ծառայք եւ հնազանդեալք եւ հաւանեալք նմա, ցորճան իշխան էր իւրոցն ախտիցն եւ անբանութեանն, որ ի նմա: Իսկ յորժամ ոչն յաղթեաց իւրոցն ախտից, այլ յաղթեցաւ ի նոցանէ, յաղթեցաւ իրաւամբք եւ յարտաբուստ</p>	<p>Տաթևացի. «գի ցորճան իշխէր ինքն ի վերայ անասնական մասանց իւրոց՝ որպէս ասացաք, իշխէր եւ ի վերայ արտաբին անասնոց եւ զազանաց, իսկ յորժամ ապստամբեցին նեֆինքն բանականին Տեառն իւրեանց՝ ապստամբեցին եւ արտաբինքն մարդոյն Տեառն իւրեանց: Ուստի յայտ է, որք վերստին յաղ-</p>
---	--

⁴⁶ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Երուսաղէմ, 1993 (այսուհետ հղումը շարադրանքի մեջ՝ Գիրք հարցմանց և էջը):

<p>գազանացն: <Քանզի> ի ներս եմնուտ ընդ մեղացն եւ որ առ ի նոցանէն վնաս: Եւ զի այս ճշմարիտ է, յայտ է յորոց առաքինութեամբն անցին ընդ կենցաղս: Քանզի առանց մարտի զաւրագոյնք երեւեցան քան զգազանացն վնասակարութիւնն, որպէս քան զառիւծունսն՝ Դանիէլ, եւ Պատրոս՝ քան զիժին խածանումն» (Նեւմ, էջ 24 / 1.[18-19]):</p>	<p>թեն ախտիցն՝ որք յինքեանս, այսինքն՝ ցասման եւ ցանկութեան. յաղթին եւ հնազանդին նոցա արտաքին գազանք եւ անասունք: Որպէս Դանիէլ առիւծուցն յաղթեաց, եւ Պատրոս՝ իժին» (Գիրք հարցմանց, հատ. 4, պր. ԾԳ., էջ 220):</p>
---	---

Այն հարցին, թե ինչու՞ «մարդն յետոյ արարաւ».

<p>Նեմեսիոս. «յետոյ ասաց զմարդն լինել, ոչ միայն՝ զի ամենեցունց վասն նորայ եղելոց, պատշաճ էր նախ զառ ի պէտս նորայ պատրաստել, եւ այսպէս զնա, որ վարէրն նոքաւ, ածեալ յառաջ, այլ զի իմացականին եղելոյ էութեան եւ դարձեալ երեւելոյս պարտ էր լինել ումեք շաղկապ երկաքանչիւրիցն, զի մի՛ իցէ ամենայն եւ կրակից ինքեան, եւ մի՛ ատար ինքն ինքեան» (Նեւմ, էջ 14 / 1.[6]):</p>	<p>Տաքևացի. «Կամեցաւ Աստուած՝ թագաւոր ստեղծանել զմարդն. ըստ այնմ թէ՛ զամենայն ինչ հնազանդ արարեր ի ներոյ ոտից նորա: Կարգաւոր էր նախ պատրաստել զարձունիս որ է երկինք եւ երկիր. եւ զգահոյս որ է դրախտն. եւ զսպասատրք և որ են կենդանիքն. եւ զմեծութիւնս տնկոց եւ բուսոց. մանաւանդ ոսկոյ ու ականց ի սիրտ երկրի գանձել, եւ սպա թագաւորին բնակիլ... Ոչ արար նախ զմարդն, զի մի՛ արարչակից գիտասցէ զինքն ոչ գոյիցն, եւ անկցի հպարտութեամբ. այլ գործող գոյիցն, զի կացցէ պահպանութեամբն. որպէս ասէ գիր՝ գործել զնա եւ պահել: Եւ այս իսկ է գործն, այսինքն՝ վայելել հոգով յիմանալիսն, եւ մարմնով ի զգալիսս. պարտ էր նախ գոյանալ նոցա, եւ սպա գործողին եւ վայելողին» (Գիրք հարցմանց, հատ. 5, պր. Բ., էջ 230):</p>
--	--

Նման են Նեմեսիոսի և Տաքևացու մոտեցումները մարդու և աշխարհի ազգակցութեան, մարդու ուղղագնաց կեցվածքի մասին (Գիրք հարցմանց,

հատ. 5, պր. Գ. և Դ., էջ 231-233, Հմմտ.՝ Նեմ. էջ 23-24, 1.[17-18]): Մարդկանց արտաքին տեսքի տարբերություններին, որոնք Նեմեսիոսը պայմանավորում է նախախնամություններով, անդրադառնում են և՛ Տաթևացին, և՛ Որոտնեցին:

Նեմեսիոս.	Տաթևացի.	Որոտնեցի.
<p>«Զմտաւ ամեալ զպատճառն, գոցէ նախախնամութեան սակս զտարբերութիւն կերպիցն՝ այլ եւ այլ իւրաքանչիւր ուրով: Քանզի տե՛ս, զի եթէ նոյն կերպարան պահէր ամենեցունց՝ անվրէպ նմանութեամբ, ո՛րքան ինչ շփոթումն իրաց լինէր, ո՛րքան անգիտութիւն եւ խաւար ունէր զմարդն՝ ոչ զիւրն նանաչելով եւ ոչ զատարն, կամ զթշնամին կամ զվատթարն՝ ի սիրելոյն եւ ի պիտանւոյն որոշեալ, քանզի ամենայն ինչ լինէր նշմարտապէս խառնակ իր՝ ըստ Անաբասագորայ: Եւ այսորիկ այսպէս գոլով, ոչ ինչ արգելոյր ընդ քերց կամ ընդ մարց լինել եւ յափշտակել եւ ոչ այլ ինչ շար գործել յայտնապէս, թէ առ ժամն միայն խոյս տայր, քանզի ոչ ոք զնա նանաչէր յետ այնորիկ: Ոչ արդեմ ո՛չ արեւն եւ ո՛չ քաղաքաւարութիւն կարգիր, ո՛չ հարբ եւ ո՛չ որդիք զմիմեանս</p>	<p>«Այժմ տեսցումք, թէ զի՞նչ է շահն աննման պատկերաց, զի բազում վնաս էր լինելոց՝ թէ անհատք ոչ էին որոշեալ դիմօք: Նախ՝ զի ոչ ոք նանաչէր զհայր կամ զեղբայր իւր. այլ եւ զեղ հայր գիտէի, եւ դու զայլ ոմն եղբայր. եւ լինէր մեծ շփոթումն: Երկրորդ՝ զի ոչ հարազատ որդին սեպհականէր զժառանգութիւնս հօր. այլ օտարն ի մեծութիւն հասանէր, եւ իւրն չհատրութեամբ տառապէր: Երրորդ՝ զի ոչ գիտէին զանդրանիկն ժամանակաւ, եւ ոչ զկրտսերն. եւ լինէր փոփոխումն վիճակաց նոցին. որպէս Յակոբ էառ զանդրանկութիւնն Եսաւայ. եւ Եփրեմ զՄանասէին... Չորրորդ՝ զի ոչ նանաչէր այր զկին իւր, եւ ոչ կին զայր իւր, եւ լինէր անօրէն խառնակումն... Հինգերորդ՝ զի թէ ոք գողանայր եւ սպանանէր, զանմեղն դատապարտէին. եւ լինէին ամենեւին անօրէնութիւն... ոչ երեւէր</p>	<p>«Զի ի մի և նոյն տեսակ այսֆան թիւ բազմութիւն անհատից ծնանին և ոչ նմանին միմեանց կերպարանօք կամ ձայնիւ. զոր թէ ոչ էր այսպէս կազմեալ նախախնամութիւնն Աստուծոյ՝ բազում և անթիւ շարիս սերմանեալ լինէր, ընդ մայրս և ընդ քերցս անկանել, և ոչ կարէին նանաչել զհայր կամ զմայր, և ոչ լինէր ընտրութիւն շարի և բարւոյն, և այլ բազում ոմիրս գործեցեալ լինէր առանց ընտրութեան» (Որոտ., էջ 103):</p>

<p>գիտելին, եւ ո՛չ այլ ինչ էր հաստատուն մարդկան, քանզի որպէս կոյր իմն լինէր մարդն: Բայց միայն ի հասակէ եւ ի մեծութենէ, այլ ո՛չ ինչ հանաչիւր: Այսքան բարութեան եղև մեզ պատճառ նախախնամութիւն՝ զանազաներով զկերպարանս մարդկան հանապազ, եւ ամենայն ուրիշ եւ ոչ ի միում ժամանակի յառնելոյն զայս նուագեալ» (Նեմ. էջ 147-148 / 41.[7]):</p>	<p>բարեկամն եւ թշնամին. Սիրելին եւ ատելին... զի եւ բանական մարդ՝ քան զանբան կենդանիս տգէտ լինէր. վասն զի ամենայն կենդանի ունի բնական հանաչումն իւրոց եւ օտարաց...» (Գիրք հարցմանց, հատ. 5, Պր. 2., էջ 238):</p>	
---	---	--

Սիմեոն Զուղայեցիին (Ժէ. դար) կարծում էր, որ բնության զարգացման վերաբերյալ գոյություն ունի երկու հիմնական տեսակետ: Դրանցից առաջինի կողմնակիցներն «ասացին չլինել նախախնամութեան յէակս որոց քաջագոյն պատահեն Փիլոն և սուրբն Գրիգոր (իմա՝ Նեմեսիոս), զորոց զբանս առ ձեռն ունելով՝ բաւական համարեսցուք»⁴⁷, իսկ երկրորդի պաշտպանները՝ սկսած հին հունական ատոմիստներից, ընդունում են նախախնամության ու ներքին նպատակադրվածության գաղափարը: Օրինակ՝ Պրոկղոս Դիագոխոսը: Վերջնականապես շներժելով երկրորդ տեսակետը, որոշ տատանումներով, Սիմեոն Զուղայեցիին ընդհանուր առմամբ պաշտպանում է առաջինը: Դա երևում է այն բանից, որ քննադատական ոչ մի խոսք չասելով Փիլոնի և Նեմեսիոսի մասին, ընդհակառակը, մասամբ ծիծաղելի է համարում այդ հարցում Պրոկղոսի թույլ տված հակասությունները⁴⁸:

Իսկ Ստեփանոս Լեհացիին (Ժէ. դար) յուրովի է ներկայացնում ներգործության և ախտի համեմատության նեմեսիոսյան վերլուծությունը:

<p>Նեմեսիոս. «Արամտութիւն՝ ներգործութիւն է սրտմտատեսականին. իսկ ախտ՝</p>	<p>Լեհացի. «Ներգործութիւն բարկութեան քստ որում է քստ բանի, է բնական</p>
---	--

⁴⁷ Սիմեոն Զուղայեցի, Գիրք տրամաբանության, Կ.Պոլիս, 1794, էջ 170:

⁴⁸ Տե՛ս Զ. Ղ. Միրզոյան, XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երևան. 1983, էջ 205:

<p>երկուցն մասանց անձին և մարմնոյս մերոյ ամենայնի, յորժամ ի արտմտութենէ բունաբար ածիցի առ գործն. քանզի յայլմէ յայլում եղև շարժութիւնն, զոր աստեմն գոլ ախտ. եւ ըստ այլ յեղանակի. ներգործութիւն ախտ ասի՝ յորժամ իցէ արտաբոյ բնութեան, քանզի ներգործութիւն՝ է ըստ բնութեան շարժութիւն, իսկ ախտ՝ արտաբոյ բնութեանն: Արդ և ըստ այսմ բանի՝ ներգործութիւն յորժամ ոչ ըստ բնութեան շարժիցի՝ ասի ախտ» (Նեմ. գլ. 16, էջ 90):</p>	<p>մարդոյ, բայց ըստ որում է արտաբոյ կարգի բանականութեան, է ընդդէմ բնութեան մարդոյ» (Ստեփանոս Լեհացի, Բանմ... ՄՄ ձեռ. Հ^մ 110, էջ 386բ)⁴⁹:</p>
---	--

Եվս մեկ աշխատություն, որը մեծ ճանաչում ուներ միջնադարյան հայ բժշկական աշխարհում և, կարելի է ասել՝ կիսում էր Նեմեսիոսի երկի ճակատագիրը, քանի որ նույնպես անհիմն կերպով վերագրվել էր Գրիգոր Նյուսացուն, անհայտ հայ հեղինակի «Յաղագս բնութեան մարդոյ (կամ յաղագս կազմութեան մարդոյ)» ի շորից գոյացեալ...» գրվածքն է: Այն մեզ է հասել մի քանի տասնյակ ընդօրինակություններով: Ի տարբերություն ուշ միջնադարի բժշկական երկերի, որոնք գրված են միջին հայերենով, այս աշխատանքը դասական գրաբարով է, որից այդ շրջանի հայ բժիշկները քիչ էին օգտվում: Այն իր ժամանակաշրջանի բժշկական երկերի տիպիկ օրինակ է և հնարավորություն է տալիս հետևել մի շարք կարևոր բժշկական հասկացությունների զարգացման ընթացքին: «Այս աշխատանքը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի որ այն հայ բժշկական գրականության ամենավաղ ստեղծագործություններից է, որում շարադրված են այդ շրջանի սաղմնաբանական գիտելիքների հիմունքները»⁵⁰, սակայն նրա թե՛ հեղինակային պատկանելիության, և թե՛ ժամանակաշրջանի մասին կարծիքները հակասական են: Ըստ Լ. Հովհաննիսյանի՝ աշխատությունը պատկանում է ինչ-որ հայ բժշկի, հավանաբար, Զ.-Լ. դարերի, որն իր փոքրիկ երկը վերագրել է Գրիգոր Նյուսացուն՝ դրան մեծ հեղինակություն տալու ակնկալիքով: «Անցնելով Գրիգոր Նյուսացուն վերագրված հակիրճ անատոմիային, մենք պետք է նշենք, որ միջնադարի հայ բժիշկներն այս գրքին մեծ նշանակություն էին տալիս, դատելով մեզ հասած

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 297:

⁵⁰ Գ. Գ. Арутюнян, *Гинекология и акушерство в Армении в древние и средние века*, Ереван, 1974, ст. 63.

ընդօրինակությունների մեծ քանակից (միայն Մատենադարանում՝ մոտ 30 օրինակ, մինչև 18-րդ դար): Ակնհայտ է, որ այն շատ հանրաճանաչ էր, ինչը չէր երբերում նաև հայերեն լեզվով բավական մեծ քանակի կազմախոսական գրքերի գոյության փաստով, որոնք գրվել էին ավելի ուշ շրջանի բժիշկների կողմից: Այս երկի հեղինակի մասին մենք արդեն ասել ենք, որ այն պատկանում է հին հայ բժիշկ-կոմպիլատորներից մեկին, քանի որ այն չի կրում թարգմանական երկի ոչ մի նշան»⁵¹: Մա մարդու մարմնակազմության և հիմնական բնախոսական ուղղվածությունների մասին այդ շրջանի բժշկությանը հայտնի նյութի խիստ սեղմված վերաշարադրանք է: Գրչագրերի մեծ մասում այն վերնագրվում է. «Վասն կազմութեան մարդոյ՝ մեծին Գրիգորի Նրևացւոյն, համառօտեալ բաղդատաբար. «Ի շորից գոյացեալ ասի մարդն, զի շորք պատճառք են եղելութեան ամենայն գոյիցս...» »:

Լևոն Խաչիկյանը կարծում է, որ այս երկի հեղինակը Հակոբ Արիմեցին է (1360-1426)՝ «Գևորգ Երզնկացի անվանի վարդապետի սանը, որ ժե. դարի 10-ական թթ. տոմարագիտական և բնագիտական հարցերի մասին դասախոսություններ է կարդացել Մեծոփի դպրոցում»⁵²: «Հակոբ Արիմեցու աշխատություններից մի քանիսը, մասնավորապես վերոհիշյալ «Ի շորից գոյացեալ զմարդն» սկսվածքով բնագիտական ուշագրավ գրվածքը, ձեռագրերում պահպանվել է առանց հեղինակի անվան: Տողերիս գրողին հաջողվել է պարզել, որ հեղինակը Հակոբ Արիմեցին է»⁵³: Վերլուծելով Հակոբ Արիմեցու բնագիտական հայացքներն ընդհանրապես, Լևոն Խաչիկյանը գրում է. «Վերլնթաց զարգացող բնական շղթայի օղակները շաղկապված են միմյանց. բնության մեջ նույնիսկ պահպանվել են փոխանցման վիճակի գոյաձևեր, օրինակ՝ մագնիս քարը, որ անշունչ առարկա է, բայց քարշողական գորությունը հաղորդակցվում է բույսերի հետ, կամ խեցեմորթը, որ ծովի հատակին քարի վրա աճած ծառ լինելով, միաժամանակ կենդանի էակ է և այլն (հմմտ.Նեմ. էջ12 / 1.[5]): Կամ, որ շորս տարրերն են ընկած բոլոր գոյերի հիմքում, դրանք մշտնջենավոր են՝ «ոչ առաւելուն երբեք և ոչ նուազին... զի նորոյն լինելութիւն ապականութիւն գործէ հնոյն. և ապականութիւն հնոյն՝ լինելութիւն գործէ նորոյն. և ըստ ամենայնի մնան մշտնջենաւորապէս, ոչ առաւելեալ և ոչ նուազեալ»⁵⁴ (Հմմտ. Նեմ. էջ 64 / 5.[6])⁵⁵: Անտիկ բնագիտության այս տվյալները մատչելի էին հայ գիտ-

⁵¹ Л. А. Оганесян, *История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней*, ч. I, Ереван, 1946, ст. 169.

⁵² Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 27:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 27, ծան. 4:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 29:

⁵⁵ «Եւ այսու եղանակաւ մնայ մշտնջենաւորապէս ամենայն, տևէ առ ի յիցս լինելութիւն, ոչ առաւելեալ երբեք և ոչ նուազեալ: Ուստի և զայլոց զլինելութիւնն՝ այլում ապականու-

նականներին Նեմեսիոս եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատությամբ, որ թարգմանվել էր հայերեն VIII դարի սկզբներին»⁵⁶: Այնուհետև Աստուհետե Աստուհետե Կոնստանդինոս անդրադառնում է նաև «Յաղագս բնութեան մարդոյ. ի շորից գոյացեալ...» աշխատությանը. «Դրիմեցու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատությունը հարուստ ու բազմազան նյութեր է պարունակում կազմախոսության, բազմազան ֆիզիոլոգիայի, մարդու զգայարանների բնախոսական գործունեության և հարակից հարցերի մասին: Ա. Ս. Կծոյանը իր «Բժշկագիտությունը Հայաստանում XI-XIV դարերում» (Երևան, 1968) արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ, բացահայտել է ձեռագիր այս աշխատության պատմագիտական նշանակությունը, տեղյակ չլինելով, որ նրա հեղինակը Հակոբ Դրիմեցին է»⁵⁷:

Սակայն այս երկի Մատենադարանում առկա գրչագրերի մեր ուսումնասիրությունն ի հայտ բերեց ԺԳ. դարի առնվազն երեք ընդօրինակություն (ՄՄ 5611, ՄՄ 5443, ՄՄ 3710), և ևս երեքը, որոնք գրվել են ԺԳ. դարի սկզբին՝ ՄՄ 8132 (1301 թ.), ՄՄ 5077 (1311թ.), 1098 (1320 թ.), այսինքն՝ նախքան Հ. Դրիմեցին:

Ահա մի քանի առնչակցություն Նեմեսիոսի երկի հետ.

<p>Ի շորից. «Գործարանք սերմանն երկու երակք ի գլխոյն, որք ի վայր կոյս իջանեն յերկամունսն, և երթան ի յարունսն միաւն լի արեամբ, և միան՝ լի փոլ, և յորժամ հասանէ երակ արեանն ի յարանսն, արիւնն ի սերմ դառնայ, յորժամ մերձաւորութեամբ անկանի սերմն յարգանդ կնոջն, զարէն սերմանցն, որ յերկիր լինի սերման կնոջն, իբրև զխախաց կաթին առն սերմն» (ՄՄ 5611, էջ 112ա):</p>	<p>Հմմտ. Նեմ. էջ 104-105 / 24.[2] տե՛ս վերը:</p>
<p>Նեմեսիոս. «Վասն զի զգայութեանցս սկզբունս եւ արմատս գառաշոյ կուսէ փորուածս խելացն ասեմք գոլ, եւ իմացողականին՝ գմիջինն,</p>	<p>Ի շորից. «Իսկ գլուխն երիս փորուածս ունի. ի միջի փորուածին խելքն է, որ իմանայ, այսինքն ըղեղն, իսկ ի վերջին փորուածին յիշողութիւնն, և</p>

թին՝ գոլ ասէ, և զայրոց ապականութիւնն՝ այլում լինելութիւն. ոչ միայն ըստ անձին՝ որպէս և յառաջագոյն ասացեալ է, այլ և ըստ մարմնոյ»:

⁵⁶ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

⁵⁷ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 29, ծան. 8:

եւ յիշողականին՝ գլխառուստն կուսէ, կարեւոր է ցուցանել, թէ այսօրինակ այսպէս են, զի մի՛ թուեսցուք անբանապէս հաւատալ ասացելոցս: Եւ բաւական ցուցումն է ի նոցունց ի մասնկանցն ներգործութենէ առնլի: Քանզի գառաջնով կուսէ փորուածոցն, ըստ որ ինչ եւ է յեղանակի վնասեցելոց, զգայարանն **խափանին**, բայց իմացականն մնայ տակաւին ամբողջ: Իսկ միջնոյն փորուածոյն միայնոյ կրեցելոյ ինչ՝ իմացումնն սխալէ, բայց զգայարանն պահեն զըստ բնութեանն զգայութիւն: Իսկ թէ եւ առաջինն եւ միջին փորուածքն կրեն ինչ, իմացուածքն՝ հանդերձ զգայարանաւն, հատանին: Իսկ թէ յետուստ կուսէ կրէ ինչ՝ յիշումնն միայն կորնչի, զգայութեանն եւ իմացականին ոչ ինչ վնասեցելոյ» (Նեմ., էջ 84 / 13.[3]):

յառաջին փորուածին լոյս երակփ աչացն, արդ եթէ միջին փորուածին հանդիպին ցամ, խելքն պակասէ, և իմացքն բառնայ, իսկ յիշողութիւնն առաւելու, զի խելքն յորժամ առողջ լինի, իմացքն բազում լինի և միտքն ընդ իմացեալսն զբաղեալ, և ի յիշողութիւնն սակաւ լինի, իսկ յորժամ խելքն **վնասի** և յիւր գործոյն **խափանի**, այսինքն յիմանալոյ, միտքն թողեալ զխելսն ի յիշողութիւնն պարապէ և յիշողութիւնն առատանայ, և այդ ի մաղասակաթիցն է յայտ, զի յիշողս առաւել լինին, քան զոր յառաջն էին, և զամենայն ինչ որ ի յողջութեանն գործել էին, յիշեն, և առատ խօսին, իսկ խելաւ և շատիմաց մարդիկ սակաւախաւաք լինին, վասն զի ամաչէ և պատրաստ կա խաւաթցն, և ամաւթն և պատրաստութիւնն և պատկառանք կապ լինի լեզուին, իսկ յորժամ ի խելացն թեթև լինի, միտքն ի յիշողութեանն կոյս ընթանայ զբանն արագ յիշէ և լեզուն առատ խաւաթի և անամաչ. իսկ եթէ առաջին փորուածին հանդիպեցաւ, լուսերակքն պակասին և տեսանելիքն խափանին, յայնժամ միտքն լուսատրին, և իմացքն յորդին, և յիշողութիւնն առատանայ, զի աչքն քան զամենայն զգայութիւնն, առաւել առ ինքն ձգեն զմիտսն և խափանեն յայլ զգայութիւնցն, և այս անտի է յայտ, քանզի յորժամ զարմանալի ինչ իր տեսանէ կամ գեղեցիկ, թողեալ զամենայն զգայարանսն թափուր ընդ գեղեցկութիւնն բեւեռի, և ընդ այն զբաղեալ մտացն յայլ ի զգայութիւնսն ոչ ժամանէ, վասն այսորիկ ի խափանել տեսարանին, ազատին միտք ի

	<p>նորա ծառայութենէն, և յայլ իմացն պարապին, և առաւել իմանա և տեսանալ լինի, և յայտ ի յաչի կայիցնէ, զի բազումք ի նոցանէ զարմանալի գործս գործեն մտացն տեսութեամբն, քանզի աչն մտացն դէտ էր, զի զոր աչն տեսանէր, միտն գայնս իմանայր, իսկ միտն աչացն դէտ ոչ կարէ լինել, զի զոր միտն իմանայ աչն գայն տեսանել ոչ կարէ» (ՄՄ 5611, էջ 116բ-117ա):</p>
<p>Նեմեսիոս. «Եւ անձն թէ կերակրի, յամարմնոցն կերակրի, քանզի ուսմունք կերակրեն զնա: Եւ ոչինչ մարմին յանմարմնոյ կերակրի» (Նեմ, էջ 29 / 2.[3]):</p>	<p>Ի չորից. «Քանզի ոգին անմարմին է, և յանմարմնոյ կերակրի, որպէս ասէ պղատոն, եթէ կերակուր նորա ուսմունք են, և բերան ոգոյն լսելիքն, որով ընդունի զնաշակումն բանից և ուսմանց» (ՄՄ 5611, էջ 117աբ):</p>

Հայ բժշկապետերի (Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Հովասափ, Ասար, Բունիաթ Սեբաստացիներ, Գրիգորիս...) ստեղծագործութիւններում մարդու բնութեան քննարկումները դրսևորվում են առավելապես այս երկի ձևակերպումներով՝ առաջնայնությունը տարվ կազմախոսական և բնախոսական ծանոթություններին, զանց առնելով փիլիսոփայական վերլուծությունները:

Առնչակցություններն, իհարկե, լիովին չեն վերհանված և կարող են մանրակրկիտ ու հանգամանալի հետազոտության, քանզի բնագրերի ամենուր ի հայտ եկող փոխթափանցվածությունը, դրանց շարունակական հղումներն ու վերլուծական համադրումներն անընդհատ ի ցույց են հանում նախնական բնագրի նորանոր շերտեր՝ ստիպելով նորովի դիտարկել այն, այլ կերպ արդեն գիտակցելով նրա տողատակերում թաքնված իմացաբանական, խորհրդաբանական և ալլաբանական իմաստները և դարերի մեջ ձգվող ու ճշուղավորվող նրա թելերի գոյատևման անհրաժեշտությունը:

KARINE MOSIKYAN
NEMESIUS OF EMESSA'S ON THE NATURE OF MAN IN MEDIEVAL ARMENIAN LITERATURE

Key words: natural philosophy, medical science, Middle Ages, text, Gregory of Nyssa, Yovhan Vorotnets‘i, Yovhannēs Erznkats‘i.

The Armenian version of the book *De Natura Hominis* (*On the Nature of Man*) by the 4th century Greek philosopher Nemesius of Emesa has often attracted the attention of medieval Armenian natural philosophers and physicians as a source of fundamental theoretical knowledge. Traces of this work can be found in the writings of well-known authors, such as Gevorg Skevrats'i, Grigor Magistros, Yovhan Vorotnets'i, Grigor Tat'evatsi, Yovhannes Erznkats'i, Simeon Jughayets'i et al. There are many parallels between Nemesius' work and other texts, which need detailed study. The article, in particular, argues that the anonymous treatise *On the Nature of Man*, beginning with "It is said that man came into being from four [elements]..." («Յաղագս բնութեան ծարրոյ. Ի շորից գոյացեալ ասի ծարրն...») and obviously influenced by Nemesius, which had been ascribed to Yakob Ghrimets'i (14th-15th cc.), is in fact an earlier writing, because we have found copies of this text from the 13th-14th centuries.

КАРИНЕ МОСИКЯН
ТРАКТАТ НЕМЕСИЯ ЭМЕССКОГО “О ПРИРОДЕ ЧЕЛОВЕКА” В
СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ключевые слова: натурфилософия, медицинская наука, средневековье, текст, Григорий Нисский, Ован Воротнеци, Ованнес Ерзнкаци.

Армянский перевод трактата «О природе человека» древнегреческого философа 4-го века Немесия Эмесского, как фундаментальный источник теоретических знаний, часто оказывается в центре внимания средневековых армянских натурфилософов и врачей. Следы влияния этого трактата мы находим в работах таких известных авторов, как Геворг Скеврати, Григор Магистрос, Ованес Воротнеци, Григор Татеваци, Ованес Ерзнкаци и др. Связи различных текстов с этим трудом довольно многочисленные и нуждаются в подробном исследовании. В статье, в частности, показано, что анонимный трактат “О природе человека” («Յաղագս բնութեան ծարրոյ») с зачином “Говорят, что человек возник из четырех [элементов]...” («Ի շորից գոյացեալ ասի ծարրն...»), в котором явно усматривается влияние Немесия, и который раньше приписывался Акопу Крымци (14-15-й вв.), на самом деле более раннее произведение, так как нам удалось обнаружить списки XIII и XIV веков.